З дитячих спогадів мого приятеля

I. Руїни

Моя мати померла, коли мені було шість років. Батько, весь віддавшись своєму горю, як ніби зовсім забув про моє існування. Часом він пестив мою маленьку сестру і по-своєму дбав про неї, тому що в ній були риси матері. Я ж ріс, як дике деревце в полі, — ніхто не оточував мене особливою дбайливістю, але ніхто і не засмучував моєї волі.

Містечко, де ми жили, називалося Княже-Віно, або, простіше, Княж-містечко. Воно належало одному зубожілому, але гордому польському роду і представляло все типові риси будь-якого з дрібних міст Південно-західного краю, де, серед тихо струмує життя важкої праці і дрібно-метушливого єврейського ґешефту, доживають свої сумні дні жалюгідні останки гордого панського величі.

Якщо ви під'їжджаєте до містечка зі сходу, вам перш за все впадає в очі тюрма, краще архітектурна прикраса міста. Самий місто розкинулося внизу над сонними, заплесневшімі ставками, і до нього доводиться спускатися пологим шосе, загороджений традиційних "заставою". Сонний інвалід, поруділа на сонці фігура, уособлення безтурботної дрімоти, ліниво піднімає шлагбаум, і — ви в місті, хоча, можливо, не помічаєте цього відразу. Сірі паркани, пустирі з купами всякого мотлоху потроху перемежовуються з підсліпуватими, що пішли в землю хатками. Далі широка площа зяє в різних місцях темними воротами єврейських "заїжджих будинків", казенні установи наводять смуток своїми білими стінами і казармено-рівними лініями. Дерев'яний міст, перекинутий через вузьку річку, крекче, здригаючись під колесами, і хитається, точно старий дід. За мостом потягнулася єврейська вулиця з магазинами, лавками, крамничками, столами євреїв-міняв, що сидять під парасольками на тротуарах, і з навісами калачніц. Сморід, бруд, купи

хлопців, що плазують у вуличному пилу. Але ось ще хвилина і — ви вже за містом. Тихо шепочуться берези над могилами кладовища, та вітер хвилює хліба на нивах і дзвенить сумовитий, бесконечною піснею в дротах придорожнього телеграфу.

Річка, через яку перекинуто згаданий міст, витікала зі ставка і впадала в інший. Таким чином, з півночі і півдня містечко захищався широкими водяними гладями і топямі. Ставки з кожним роком міліли, заростали зеленню, і високі густі очерети хвилювались, як море, на величезних болотах. Посередині одного з ставків знаходиться острів. На острові — старий, напівзруйнований замок.

Я пам'ятаю, з яким страхом я дивився завжди на це велике старе будівля. Про нього ходили перекази і розповіді один іншого страшніше. Говорили, що острів насипаний штучно, руками полонених турків. "На кістках людських стоїть старе замчище", — передавали старожили, і моє дитяче перелякане уява малювала під землею тисячі турецьких скелетів, що підтримують кістлявими руками острів з його високими пірамідальними тополями і старим замком. Від цього, зрозуміло, замок здавався ще страшніше, і навіть в ясні дні, коли, бувало, підбадьорені світлом і гучними голосами птахів, ми підходили до нього ближче, він нерідко наводив на нас напади панічного страху, — так страшно дивилися чорні западини давно вибитих вікон; в порожніх залах ходив таємничий шерех: камінчики і штукатурка, відриваючись, падали вниз, будя гучна луна, і ми бігли без оглядки, а за нами довго ще стояли стукіт, і тупіт, і гелготання.

А в бурхливі осінні ночі, коли гіганти-тополі гойдалися і гули від налітав з-за ставків вітру, жах розливався від старого замку і панував над усім містом. "Ой-вей-світ!" [1] — лякливо вимовляли євреї; богобоязливі старі міщанки хрестилися, і навіть наш найближчий сусід, коваль, який заперечував саме існування бісівської сили, виходячи в ці години на свій дворик, творив хресне знамення і шепотів про себе молитву за упокій померлих.

Старий, сивобородий Януш, через брак квартири поселився в одному з підвалів замку, розповідав нам не раз, що в такі ночі він виразно чув, як з-під землі мчали крики. Турки починали возитися під островом, стукали кістками і голосно докоряли панів в жорстокості. Тоді в залах старого замку і навколо нього на острові брякает зброю, і пани гучними криками скликали гайдуків. Януш чув абсолютно ясно, під рев і завивання бурі, тупіт коней, брязкіт шабель, слова команди. Одного разу він чув навіть, як покійний прадід нинішніх графів, прославлений на віки вічні своїми кривавими подвигами, виїхав, стукаючи копитами свого аргамака, на середину острова і несамовито лаявся: "Мовчіть там, лайдакі, [2] пся Вяра!"

Нащадки цього графа давно вже залишили житло пращурів. Велика частина дукатів і всяких скарбів, від яких перш ломилися скрині графів, перейшла за міст, в єврейські халупи, і останні представники славного роду збудували собі прозовий білий будинок на горі, подалі від міста. Там протікало їх нудне, але все ж урочисте існування в презирливо-величному усамітненні.

Зрідка тільки старий граф, така ж похмура руїна, як і замок на острові, з'являвся в місті на своїй старій англійській шкапі. Поруч з ним, в чорній амазонці, велична і суха, проїжджала по міських вулицях його дочка, а ззаду шанобливо слідував шталмейстер. Величної графині судилося назавжди залишитися дівою. Рівні їй за походженням женихи, в гонитві за грошима купецьких дочок за кордоном, малодушно розсіялися по світу, залишивши родові замки або продавши їх на злам євреям, а в містечку, розстеляють біля підніжжя її палацу, не було юнаки, який би наважився підняти очі на красуню-графиню. Побачивши цих трьох вершників, ми, малі хлопці, як зграя птахів, знімалися з м'якою вуличного пилу і, швидко розсіявши по дворах, злякано-цікавими очима стежили за похмурими власниками страшного замку.

У західній стороні, на горі, серед зотлілих хрестів і провалилися могил, стояла давно покинута уніатська каплиця. Це була рідна дочка розстеляють в долині власне обивательського міста. Колись в ній

збиралися, по дзвону дзвони, городяни в чистих, хоча і не розкішних кунтушах, з палицями в руках, замість шабель, якими гриміла дрібна шляхта, теж що була на поклик дзвінкого уніатського дзвони з навколишніх сіл і хуторів.

Звідси було видно острів і його темні величезні тополі, але замок сердито і презирливо закривався від каплиці густою зеленню, і тільки в ті хвилини, коли південно-західний вітер виривався з-за очеретів і налітав на острів, тополі гулко гойдалися, і через них проблискує вікна, і замок, здавалося, кидав на каплицю похмурі погляди. Тепер і він, і вона були трупи. У нього очі згасли, і в них не виблискували відблиски вечірнього сонця; у неї подекуди провалився дах, стіни обсипалися, і, замість гучного, з високим тоном, мідного дзвону, сови заводили в ній ночами свої зловісні пісні.

Але стара, історична ворожнеча, що розділяла колись гордий панський замок і міщанську уніатську каплицю, тривала і після їх смерті: її підтримували копошиться в цих старезних трупах черви, що займали вцілілі кути підземелля, підвали. Цими могильними хробаками померлих будівель були люди.

Був час, коли старий замок служив дармовим туди кожного бідняка без жодних обмежень. Все, що не знаходило собі місця в місті, всяке вискочив з колії існування, яке зазнало втрат, по тій або іншій причині, можливість платити хоча б і жалюгідні копійки за кров і кут на ніч і в негоду, — все це тяглося на острів і там, серед руїн, які схиляються свої переможні голівоньку, сплачуючи за гостинність лише ризиком бути похованими під купами старого сміття. "Живе в замку" — ця фраза стала виразом крайнього ступеня злиднів і цивільного падіння. Старий замок радо приймав і покривал і перекатних голота, і тимчасово зубожілого писаря, і сиротливих бабусь, і безрідних бродяг. Всі ці істоти терзали нутрощі старезного будинку, обламуючи стелі й підлоги, топили печі, щось варили, чимось харчувалися, — взагалі, відправляли невідомим чином свої життєві функції.

Однак настали дні, коли серед цього товариства, ютівшегося під дахом сивого руїн, виникло поділ, пішли розбрати. Тоді старий Януш, що був колись одним з дрібних графських "офіціалістів", [3] виклопотав собі щось на зразок можновладною хартії і захопив кермо влади. Він приступив до перетворень, і кілька днів на острові стояв такий шум, лунали такі крики, що за часами здавалося, чи не турки чи вирвалися з підземних темниць, щоб помститися гнобителям. Це Януш сортував населення руїн, відокремлюючи овець від козлів. Вівці, що залишилися як і раніше в замку, допомагали Янушу виганяти нещасних козлів, які упиралися, виявляючи відчайдушний, але марне опір. Коли, нарешті, при мовчазному, але, тим не менш, досить істотному сприянні будочника, порядок знову оселиться на острові, то виявилося, що переворот мав рішуче аристократичний характер. Януш залишив в замку тільки "добрих християн", тобто католиків, і до того ж переважно колишніх слуг або нащадків слуг графського роду. Це були всі якісь старі в потертих сюртуках і "чамарках", [4] з величезними синіми носами і сучкуватою палицями, баби, крикливі і потворні, але зберегли на останніх щаблях зубожіння свої капори і салопи. Всі вони становили однорідний, тісно згуртований аристократичний гурток, який взяв як би монополію визнаного жебрацтва. У будні ці старі люди ходили, з молитвою на устах, по домівках більш заможних городян і середнього міщанства, розносячи плітки, скаржачись на долю, проливаючи сльози і клянчити, а по неділях вони ж складали почтеннейших осіб з тієї публіки, що довгими рядами вибудовувалася біля костьолів і велично приймала подачки в ім'я "пана Ісуса" і "панни Богоматері".

Залучені шумом і криками, які під час цієї революції мчали з острова, я і кілька моїх товаришів пробралися туди і, сховавшись за товстими стовбурами тополь, спостерігали, як Януш, на чолі цілої армії червононосого старців і потворних відьом, гнав із замку останніх, котрі підлягали вигнання, мешканців. Наступав вечір. Хмара, що нависла над високими вершинами тополь, вже сипала дощиком. Якісь нещасні темні особи, запинаючись подертих донезмоги лахміттям, перелякані, жалюгідні і сконфужені, сунулися по острову, точно кроти, вигнані з нір хлопчиськами, намагаючись знову непомітно шмигнути в яке-небудь з

отворів замку. Але Януш і мегери з криком і лайкою ганяли їх звідусіль, погрожуючи коцюбами і палицями, а в стороні стояв мовчазний будочник, теж з важким дубиною в руках, зберігав збройний нейтралітет, очевидно, дружній торжествуючої партії. І нещасні темні особи мимоволі, похнюпившись, ховалися за мостом, назавжди залишаючи острів, і одна за одною тонули в сльотаву сутінках швидко спускався вечора.

З цього пам'ятного вечора і Януш, і старий замок, від якого раніше віяло на мене якимось невиразним величчю, втратили в моїх очах всю свою привабливість. Бувало, я любив приходити на острів і хоча видали милуватися його сірими стінами і замшенною старою дахом. Коли на світанку з нього виповзали різноманітні фігури, позіхає, кашляє і хрестилися на сонці, я і на них дивився з якимось повагою, як на істоти, наділені тою ж таємничістю, якою був оповитий весь замок. Вони сплять там вночі, вони чують все, що там відбувається, коли в величезні зали крізь вибиті вікна заглядає місяць або коли в бурю в них вривається вітер. Я любив слухати, коли, бувало, Януш, сівши під тополями, з балакучістю сімдесятирічного старого починав розповідати про славне минуле померлого будівлі. Перед дитячою уявою вставали, оживаючи, образи минулого, і в душу віяло величавою сумом і невиразним співчуттям до того, чим жили колись понурі стіни, і романтичні тіні чужої старовини пробігали в юної душі, як пробігають у вітряний день легкі тіні хмар по світлій зелені чистого поля.

Але з того вечора і замок, і його бард з'явилися переді мною в новому світлі. Зустрівши мене на інший день поблизу острова, Януш став зазивати мене до себе, запевняючи із задоволеним виглядом, що тепер "син таких поважних батьків" сміливо може відвідати замок, так як знайде в ньому цілком порядне товариство. Він навіть навів мене за руку до самого замку, але тут я зі сльозами вирвав у нього свою руку і побіг. Замок став мені противний. Вікна в верхньому поверсі були забиті, а низ знаходився у володінні капорів і Салоп. Баби виповзали звідти в такому непривабливому вигляді, лестили мені так нудотно, лаялися між собою так голосно, що я щиро дивувався, як це строгий небіжчик,

втихомирювати турок в грозові ночі, міг терпіти цих бабусь в своєму сусідстві. Але головне — я не міг забути холодної жорстокості, з якою торжествуючі мешканці замку гнали своїх нещасних співмешканців, а при згадці про темних особистостях, які залишилися без даху над головою, у мене стискалося серце.

Як би там не було, на прикладі старого замку я дізнався вперше істину, що від великого до смішного один тільки крок. Велике в замку поросло плющем, берізкою і мохами, а смішне здавалося мені огидним, занадто різало дитячу сприйнятливість, так як іронія цих контрастів була мені ще недоступна.

II. проблематичні натури

Кілька ночей після описаного перевороту на острові місто провело дуже неспокійно: гавкали собаки, рипнули двері будинків, і обивателі, раз у раз виходячи на вулицю, стукали палицями по парканах, даючи комусь знати, що вони насторожі. Місто знав, що його вулицями в похмурої пітьмі дощової ночі бродять люди, яким голодно і холодно, які тремтять і мокнуть; розуміючи, що в серцях цих людей повинні народжуватися жорстокі почуття, місто насторожився і назустріч цим почуттям посилав свої погрози. А ніч, як навмисне, спускалася на землю серед холодної зливи і йшла, залишаючи над землею низько біжать хмари. І вітер бушував серед негоди, хитаючи верхівки дерев, стукаючи віконницями і наспівуючи мені в моєму ліжку про десятки людей, позбавлених тепла і притулку.

Але ось весна остаточно восторжествувала над останніми поривами зими, сонце висушило землю, і разом з тим бездомні блукачі кудись схлинули. Собачий гавкіт ночами вгамувався, обивателі перестали стукати по парканах, і життя міста, сонна і одноманітна, пішла своєю колією. Гаряче сонце, викочуючи на небо, пекло пилові вулиці, заганяючи під навіси вертких дітей Ізраїлю, що торгували в міських крамницях; "Чинники" ліниво валялися на сонці, пильно виглядаючи проїжджаючих; скрип чиновницьких пір'я чувся в відкриті вікна людних

місць; вранці міські дами снували з кошиками по базару, а під вечір важливо виступали під руку зі своїми благовірними, підіймаючи вуличну пил пишними шлейфами. Діди й баби з замку чинно ходили по домівках своїх покровителів, не порушуючи загальної гармонії. Обиватель охоче визнавав їх право на існування, знаходячи абсолютно обгрунтованим, щоб хто-небудь отримував милостиню по суботах, а мешканці старого замку отримували її цілком респектабельно.

Тільки нещасні вигнанці не знайшли і тепер в місті своєї колії. Правда, вони не тинялися вулицями вночі; говорили, що вони знайшли притулок десь на горі, біля уніатської каплиці, але як вони примудрилися влаштуватися там, ніхто не міг сказати в точності. Всі бачили тільки, що з того боку, з гір і ярів, що оточували каплицю, спускалися в місто вранці найнеймовірніші і підозрілі постаті, які в сутінки зникали в тому ж напрямку. Своєю появою вони обурювали тихе і дремлівое протягом міського життя, виділяючись на сіренькому тлі похмурими плямами. Обиватели поглядали на них з вороже тривогою, вони, в свою чергу, покриваються обивательське існування неспокійно-уважними поглядами, від яких багатьом ставало моторошно. Ці фігури анітрохи не походили на аристократичних жебраків з замка, — місто їх не визнавав, та вони й не просили визнання; їх відношення до міста мали чисто бойовий характер: вони вважали за краще лаяти обивателя, ніж лестити йому, брати самим, чим випрошувати. Вони або жорстоко страждали від переслідувань, якщо були слабкі, або змушували страждати обивателів, якщо мають потрібну для цього силою. Притому, як це зустрічається нерідко, серед цієї обірваної і темної юрби нещасливців зустрічалися особи, які по уму і талантам могли б зробити честь обрання суспільству замку, але не вжилися в ньому і вважали за краще демократичне суспільство уніатської каплиці. Деякі з цих фігур були відзначені рисами глибокого трагізму.

До сих пір я пам'ятаю, як весело гуркотіла вулиця, коли по ній проходила зігнута, похмура фігура старого "професора". Це було тихе, пригнічений ідіотизмом істота, в старій фризової шинелі, в шапці з величезним козирком і почорнілою кокардою. Вчене звання, як здається,

було присвоєно йому внаслідок смутного перекази, ніби десь і колись він був гувернером. Важко собі уявити створення більш невинне і спокійне. Звичайно він тихо бродив вулицями, мабуть, без будь-якої певної мети, з тьмяним поглядом і понуренною головою. Дозвільні обиватели знали за ним два якості, якими користувалися в видах жорстокого розваги. "Професор" вічно бурмотів щось про себе, але ні одна людина не могла розібрати в цих промовах ні слова. Вони лились, точно дзюрчання мутного струмочка, і при цьому тьмяні очі дивилися на слухача, як би намагаючись вкласти в його душу невловимий сенс довгої промови. Його можна було завести, як машину; для цього будь-якого з факторів, якому набридло дрімати на вулицях, варто було покликати до себе старого і запропонувати будь-яке питання. "Професор" похитував головою, вдумливо втупивши в слухача свої вицвілі очі, і починав бурмотіти щось до нескінченності сумне. При цьому слухач міг спокійно піти або хоча б заснути, і все ж, прокинувшись, він побачив би над собою сумну темну фігуру, все так же тихо бурмоче незрозумілі мови. Але, само по собі, ця обставина не становило ще нічого особливо цікавого. Головний ефект вуличних здоровань був заснований на іншу рису професорського характеру: нещасний не міг байдуже чути згадки про ріжучих і колючих знаряддях. Тому, звичайно в самий розпал незрозумілою елоквенції, слухач, раптом піднявшись із землі, вигукував різким голосом: "Ножі, ножиці, голки, шпильки!" Бідний старий, так раптово пробуджений від своїх мрій, змахував руками, точно підстрелена птах, злякано озирався і хапався за груди. О, скільки страждань залишаються незрозумілими довготелесим факторам лише тому, що страждає не може вселити уявлення про них за допомогою здорового удару кулаком! А бідолаха "професор" тільки озирався з глибокою тугою, і невимовна мука чулася в його голосі, коли, звертаючи до мучителя свої тьмяні очі, він говорив, судорожно дряпаючи пальцями по грудях:

— За серце ... за серце гачком! .. за саме серце! ..

Ймовірно, він хотів сказати, що цими криками у нього понівечене серце, але, мабуть, це щось саме обставина і здатне було кілька

розважити дозвільного і нудьгує обивателя. І бідний "професор" квапливо віддалявся, ще нижче опустивши голову, точно побоюючись удару; а за ним гриміли гуркіт задоволеного сміху, в повітрі, точно удари батога, били все ті ж крики:

— Ножі, ножиці, голки, шпильки!

Треба віддати належне вигнанцям із замку: вони міцно стояли один за одного, і якщо на натовп, переслідували "професора", налітав у цей час з двома-трьома обшарпанцями пан Туркевич або особливо відставний багнет-юнкер Заусайлов, то багатьох з цього натовпу осягала жорстока кара. Штик-юнкер Заусайлов, що володів величезним зростанням, сизо-багряним носом і люто вирячені очі, давно вже оголосив відкриту війну всього живого, не визнаючи ні перемир'я, ні нейтралітету. Всякий раз після того, як він натикався на переслідуваного "професора", довго не змовкали його лайливі крики; він носився тоді вулицями, подібно Тамерлану, знищуючи все, що траплялося на шляху грізного ходи; таким чином він практикував єврейські погроми, задовго до їх виникнення, в широких розмірах; потрапляли йому в полон євреїв він всіляко катував, а над єврейськими дамами здійснював мерзоти, поки, нарешті, експедиція бравого штик-юнкера не закінчувалася на з'їжджому, куди він незмінно оселяється після жорстоких сутичок з бутари. [5] Обидві сторони проявляли при цьому чимало геройства.

Іншу фігуру, що доставляла обивателям розвага видовищем свого нещастя і падіння, представляв відставний і зовсім спився чиновник Лаврівський. Обивателі пам'ятали ще недавні часи, коли Лаврівського величали не інакше, як "пан писар", коли він ходив в віцмундирі з мідними гудзиками, пов'язував шию чудовими кольоровими хусточками. Ця обставина надавало ще більше пікантності видовищу його справжнього падіння. Переворот в житті пана Лаврівського відбувся швидко: для цього варто було лише приїхати в Княже-Віно блискучому драгунському офіцерові, який прожив в місті всього два тижні, але в цей час встиг перемогти і забрати з собою біляву доньку багатого шинкаря.

З тих пір обиватели нічого не чули про красуні Ганні, так як вона назавжди зникла з їх горизонту. А Лаврівський залишився з усіма своїми кольоровими хусточками, але без надії, яка прикрашала раніше життя дрібного чиновника. Тепер він уже давно не служить. Десь в маленькому містечку залишилася його сім'я, для якої він був колись надією і опорою; але тепер він ні про що не дбав. У рідкісні тверезі хвилини життя він швидко проходив вулицями, опустивши очі і ні на кого не дивлячись, як би пригнічений соромом власного існування; ходив він обірваний, брудний, оброслий довгими, нечесаним волоссям, виділяючись відразу з натовпу і привертаючи загальну увагу; але сам він ніби не помічав нікого і нічого не чув. Зрідка тільки він кидав навколо каламутні погляди, в яких відбивалося здивування: чого хочуть від нього ці чужі і незнайомі люди? Що він їм зробив, навіщо вони так завзято переслідують його? Часом, в хвилини цих проблисків свідомості, коли до слуху його долітало ім'я панни з білявою косою, в серці його піднімалося бурхливий сказ; очі Лаврівського спалахували темним вогнем на блідому обличчі, і він щодуху кидався на натовп, яка швидко розбігалася. Подібні спалахи, хоча і дуже рідкісні, дивно заохочували цікавість нудьгуючого неробства; не дивно тому, що, коли Лаврівський, опустивши очі, проходив по вулицях, що слідувала за ним купка нероб, марно намагались вивести його з апатії, починала з досади жбурляти в нього брудом і камінням.

Коли ж Лаврівський бував п'яний, то якось наполегливо вибирав темні кути під парканами, ніколи не просихає калюжі і тому подібні екстраординарні місця, де він міг розраховувати, що його не помітять. Там він сідав, витягнувши довгі ноги і звісивши на груди свою переможну голівоньку. Самота і горілка викликали в ньому приплив відвертості, бажання вилити тяжке горе, гнітюче душу, і він починав нескінченний розповідь про свою молодий занапащене життя. При цьому він звертався до сірих стовпів старого паркану, до берізки, поблажливо шепотіла щось над його головою, до сорокам, які з бабиним цікавістю підскакували до цієї темної, злегка тільки ворушилася фігурі.

Якщо кому-небудь з нас, малих хлопців, вдавалося вистежити його в цьому положенні, ми тихо оточували його і слухали з завмиранням сердечним довгі і жахливі розповіді. Волосся ставали у нас дибки, і ми зі страхом дивилися на блідого людини, що звинувачував себе у всіляких злочинах. Якщо вірити власним словами Лаврівського, він убив рідного батька, увігнав в могилу матір, заморив сестер і братів. Ми не мали причин не вірити цим жахливим визнанням; нас тільки дивувало те обставина, що у Лаврівського було, мабуть, кілька батьків, так як одному він пронизував мечем серце, іншого переводив повільним отрутою, третього топив у якийсь безодні. Ми слухали з жахом і участю, поки мова Лаврівського, все більше заплетена, не відмовлявся, нарешті, вимовляти членороздільні звуки і благочинний сон не припиняв покаянні виливу. Дорослі сміялися над нами, кажучи, що все це брехня, що батьки Лаврівського померли своєю смертю, від голоду і хвороб. Але ми, чуйними дитячими серцями, чули в його стогонах щиру душевну біль і, приймаючи алегорії буквально, були все-таки ближче до істинного розуміння трагічно звихнутої життя.

Коли голова Лаврівського опускалася ще нижче і з горла чувся хропіння, що переривається нервовими схлипуваннями, — маленькі дитячі голівки нахилялися тоді над нещасним. Ми уважно вдивлялися в його обличчя, стежили за тим, як тіні злочинних діянь пробігали по ньому і уві сні, як нервово зсувалися брови і губи стискалися в жалісну, майже по-дитячому плаче гримасу.

— Уббью! — вигукував він раптом, відчуваючи уві сні безпредметною занепокоєння від нашої присутності, і тоді ми злякалися зграєю кидалися нарізно.

Траплялося, що в такому положенні сонного його заливало дощем, засипало пилом, а кілька разів, восени, навіть буквально заносило снігом; і якщо він не загинув передчасною смертю, то цим, без сумніву, був зобов'язаний турботам про свою сумну особі інших, подібних до нього, нещасливців і, головним чином, турботам веселого пана

Туркевича, який, сильно похитуючись, сам розшукував його, тормошив, ставив на ноги і вів з собою.

Пан Туркевич належав до числа людей, які, як сам він висловлювався, не дають собі плювати в кашу, і в той час, як "професор" і Лаврівський пасивно страждали, Туркевич представляв собою особу веселу і благополучну у багатьох відношеннях. Почати з того, що, не справляючись ні у кого про затвердження, він відразу зробив себе в генерали і вимагав від обивателів відповідних цьому званню почестей. Так як ніхто не смів заперечувати його права на цей титул, то незабаром пан Туркевич абсолютно перейнявся і сам вірою в свою велич. Виступав він завжди дуже важливо, грізно насупивши брови і виявляючи повсякчас повну готовність розтрощити кому-небудь вилиці, що, мабуть, вважає за необхідне прерогативою генеральського звання. Якщо ж за часами його безтурботне голову відвідували з цього приводу будь-яких сумніву, то, упіймав на вулиці першого зустрічного обивателя, він грізно запитував:

— Хто я по тутешньому місця? а?

— Генерал Туркевич! — смиренно відповідав обиватель, що почував себе в скрутному становищі. Туркевич негайно відпускав його, велично покручуючи вуса.

— Отож!

А так як при цьому він умів ще зовсім особливим чином ворушити своїми тараканьими вусами і був невичерпний у примовках і гостротах, то не дивно, що його постійно оточував натовп дозвільних слухачів і йому були навіть відкриті двері кращої "ресторації", в якій збиралися за більярдом приїжджі поміщики. Якщо сказати правду, бували нерідко випадки, коли пан Туркевич вилітав звідти зі швидкістю людини, якого підштовхують ззаду не особливо церемонно; але випадки ці, пояснюється недостатньою повагою поміщиків до дотепності, не чинили

впливу на загальний настрій Туркевича: весела самовпевненість становила нормальне його стан, так само як і постійне сп'яніння.

Остання обставина становило друге джерело його благополуччя, — йому досить було однієї чарки, щоб зарядитися на весь день. Пояснювалося це величезною кількістю випитої вже Туркевичем горілки, яка перетворила його кров в якесь горілчане сусло; генералу тепер досить було підтримувати це сусло на певної міри концентрації, щоб воно відігравало і вирувало в ньому, фарбуючи для нього світ в райдужні фарби.

Зате, якщо, з якоїсь причини, дня три генералові не перепадало жодної чарки, він відчував нестерпні муки. Спочатку він впадав в меланхолію і легкодухість; всім було відомо, що в такі хвилини грізний генерал ставав безпомічніше дитини, і багато поспішали зігнати на ньому свою злість. Його били, опльовували, закидали брудом, а він навіть не намагався уникати зневаги; він тільки ревів на весь голос, і сльози градом котилися в нього з очей по понуро обвислим вусах. Бідолаха звертався до всіх з проханням убити його, мотивуючи це бажання тією обставиною, що йому все одно доведеться померти "собачої смертю під парканом". Тоді все від нього відступалися. В такому градусі було щось в голосі і в особі генерала, що змушувало найсміливіших переслідувачів скоріше віддалятися, щоб не бачити цього особи, які не чути голосу людини, на короткий час приходив до свідомості свого жахливого становища ... З генералом знову відбувалася зміна; він ставав жахливий, очі гарячково спалахували, щоки ввалювалися, коротке волосся підіймалися на голові дибки. Швидко піднявшись на ноги, він бив себе в груди і урочисто вирушав по вулицях, оповіщаючи гучним голосом:

— Іду! .. Як пророк Єремія ... Іду викривати нечестивих!

Це обіцяло найцікавіше видовище. Можна сказати з упевненістю, що пан Туркевич в такі хвилини з великим успіхом виконував функції невідомої в нашому містечку гласності; тому немає нічого дивного, якщо

самі солідні і зайняті громадяни кидали звичайні справи і примикали до натовпу, що супроводжувала новоявленого пророка, або хоч здалеку стежили за його пригодами. Звичайно він перш за все прямував до будинку секретаря повітового суду і відкривав перед його вікнами щось на кшталт судового засідання, вибравши з натовпу відповідних акторів, що зображали позивачів і відповідачів; він сам говорив за них мови і сам же відповідав їм, наслідуючи з великим мистецтвом голосу і манері викривав. Так як при цьому він завжди вмів надати спектаклю інтерес сучасності, натякаючи на яке-небудь всім відома справа, і так як, окрім того, він був великий знавець судової процедури, то не дивно, що в найближчий час з дому секретаря вибігала куховарка, що —то сунула Туркевич в руку і швидко ховалася, відбиваючись від люб'язностей генеральської свити. Генерал, отримавши жертва, злобно реготав і, з торжеством розмахуючи монетою, відправлявся в найближчий шинок.

Звідти, вгамувавши кілька спрагу, він вів своїх слухачів до будинків "підсудків", видозмінюючи репертуар відповідно до обставин. А так як кожен раз він отримував поспектакльную плату, то натурально, що грізний тон поступово пом'якшується, очі несамовитого пророка умаслювати, вуса закручувалося догори, і уявлення від викривальної драми переходило до веселого водевілю. Закінчувалося воно зазвичай перед будинком справника Коца. Це був добродушний з градоправителів, що володів двома невеликими слабкостями: по-перше, він фарбував свої сиве волосся чорною фарбою і, по-друге, мав пристрасть до товстих куховаркам, покладаючись у всьому іншому на волю божу і на добровільну обивательську "подяку". Підійшовши до ісправніцкому дому, яке виходило фасом на вулицю, Туркевич весело підморгував своїм супутникам, кидав догори картуз і оголошував громогласно, що тут живе не начальник, а рідний його, Туркевича, батько і благодійник.

Потім він спрямовував свої погляди на вікна і чекав наслідків. Наслідки ці були двоякого роду: чи негайно ж з парадних дверей вибігала товста і рум'яна Мотря з милостивим подарунком від батька і благодійника, або ж двері залишалася закритою, у вікні кабінету

мелькала сердита стареча фізіономія, обрамлена чорними, як смола, волоссям, а Мотрона тихенько задами прокрадалася на розправу. На з'їжджому мав постійне місце проживання бутари Микита, чудово набив руку саме в поводженні з Туркевичем. Він одразу ж флегматично відкладав убік шевську колодку і піднімався зі свого сидіння.

Тим часом Туркевич, не бачачи користі від дифірамбів, потроху і обережно починав переходити до сатири. Звичайно він починав жалем про те, що його благодійник вважає чогось потрібне фарбувати свої поважні сивини шевський ваксою. Потім, засмучений повним неувагою до свого красномовства, він підіймав голос, піднімав тон і починав громити благодійника за плачевний приклад, що подається громадянам незаконним співжиття з Мотрею. Дійшовши до цього делікатного предмета, генерал втрачав вже будь-яку надію на примирення з благодійником і тому надихався істинним красномовством. На жаль, зазвичай на цьому саме місці мови відбувалося несподіване стороннє втручання; в вікно висовується жовте і сердите обличчя Коца, а ззаду Туркевича підхоплював з чудовою спритністю підкрався до нього Микита. Ніхто з слухачів не намагався навіть попередити оратора про що загрожувала йому небезпеки, бо артистичні прийоми Микити викликали загальне захоплення. Генерал, перерваний на півслові, раптом якось дивно миготів в повітрі, перекидався спиною на спину Микити — і через кілька секунд дужий бутари, злегка зігнутий під своєю ношею, серед гучних криків натовпу, спокійно прямував до буцегарні. Ще хвилина — чорні двері з'їжджому розкривалася, як похмура паща, і генерал, безпорадно бовтається ногами, урочисто переховувався за дверима в'язниці. Невдячна юрба кричала Микиті "ура" і повільно розходилася.

Крім цих виділялися з ряду особистостей, біля каплиці тулилася ще темна маса жалюгідних голодранців, поява яких на базарі виробляло завжди велику тривогу серед торговок, які поспішали прикрити своє добро руками, подібно до того, як квочки прикривають курчат, коли в небі здасться шуліка. Ходили чутки, що ці жалюгідні особистості, остаточно позбавлені всяких ресурсів з часу вигнання з замку, склали

дружне співтовариство і займалися, між іншим, дрібним злодійством в місті і околицях. Грунтувалися ці чутки, головним чином, на тій безперечній посилці, що людина не може існувати без їжі; а так як майже всі ці темні особи, так чи інакше, відбилися від звичайних способів її добування і були відтерті щасливцями з замку від благ місцевої філантропії, то звідси випливало неминуче висновок, що їм було необхідно красти або померти. Вони не померли, значить ... самий факт їх існування звертався в доказ їх злочинного способу дій.

Якщо тільки це була правда, то вже не підлягало спору, що організатором і керівником спільноти не міг бути ніхто інший, як пан Тибурцій Драб, найчудовіша особистість з усіх проблематичних натур, які не ужівшіхся в старому замку.

Походження Драбів було покрито мороком самої таємничої невідомості. Люди, обдаровані сильним уявою, приписували йому аристократичне ім'я, яке він покрив ганьбою і тому змушений був сховатися, причому брав участь нібито в подвигах знаменитого Кармелюка. Але, по-перше, для цього він був ще недостатньо старий, а по-друге, зовнішність пана Тибурція не мала в собі жодної аристократичної риси. Зростання він був високого; сильна сутуловатость як би говорила про тягаря винесених Тибурцій нещасть; виразні риси обличчя були грубо-виразні. Короткі, злегка рудуваті волосся стирчали нарізно; низький лоб, кілька видатних вперед нижня щелепа і сильна рухливість особистих м'язів надавали всій фізіономії щось мавпяче; але очі, що виблискували з-під навислих брів, дивилися вперто і похмуро, і в них світилися, разом з лукавством, гостра проникливість, енергія і незвичайний розум. У той час, як на його обличчі змінювався цілий калейдоскоп гримас, ці очі зберігали постійно один вислів, чому мені завжди бувало якось несвідомо моторошно дивитися на блазенство цієї дивної людини. Під ним як ніби струменіла глибока невпинна печаль.

Руки пана Тибурція були грубі і покриті мозолями, великі ноги ступали по-мужичі. Зважаючи на це, більшість обивателів не визнавало за ним аристократичного походження, і найбільше, що погоджувалося

допустити, це — звання дворового людини якогось із знатних панів. Але тоді знову зустрічалося утруднення: як пояснити його феноменальну вченість, яка всім була очевидна. Не було шинку у всьому місті, в якому б пан Тибурцій, для науки збиралися в базарні дні хохлів, не вимовляв, стоячи на бочці, цілих промов з Цицерона, цілих розділів з Ксенофонта. Хохли роззявляли роти і підштовхували один одного ліктями, а пан Тибурцій, підносячись в своєму лахмітті над усією юрбою, громив Катилину або описував подвиги Цезаря або підступність Мітрідата. Хохли, взагалі наділені від природи багатою фантазією, вміли якось вкладеш свій власний сенс в ці одухотворені, хоча і незрозумілі мови ... І коли, б'ючи себе в груди і блискаючи очима, він звертався до них зі словами: "Patros conscripti", [6] — вони теж хмурились і говорили один одному:

— Ото ж, вражий син, як лается!

Коли ж потім пан Тибурцій, піднявши очі до стелі, починав декламувати довжелезні латинські періоди, — вусаті слухачі стежили за ним з боязким і жалісним участю. Їм здавалося тоді, що душа декламатора витає десь в невідомій країні, де говорять не по-християнськи, а по відчайдушною жестикуляції оратора вони укладали, що вона там відчуває якісь сумні пригоди. Але найбільшої напруги досягало це співчутливе увагу, коли пан Тибурцій, закотивши очі і поводячи одними білками, дошкуляв аудиторію тривалою скандовкой Виргилия або Гомера. Його голос звучав тоді такими глухими загробними гуркотом, що сиділи по кутках і найбільш піддалися дії жидівської горілки слухачі опускали голови, звішувати довгі підстрижені спереду "чуприни" і починали схлипувати:

— О-ох, матінькі, та й жалібно ж, хай йому біс! — І сльози капали з очей і стікали по довгих вусах.

Немає тому нічого дивного, що, коли оратор раптово зіскакував з бочки і вибухав веселим сміхом, затьмарені особи хохлів раптом прояснювалися, і руки тяглися до кишень широких штанів за мідяками.

Обрадувані благополучним закінченням трагічних екскурсій пана Тибурція, хохли поїли його горілкою, обіймалися з ним, і в його картуз падали, брязкаючи, мідяки.

Зважаючи на таку вражаючу вченості довелося побудувати нову гіпотезу про походження цього дивака, яка б більш відповідала викладеним фактам. Помирилися на тому, що пан Тибурцій був колись дворовим хлопчиськом якогось графа, який послав його разом зі своїм сином в школу отців-єзуїтів, власне на предмет чищення чобіт молодого панича. Виявилося, однак, що в той час, як молодий граф сприймав переважно удари трехвостной "дисципліни" святих отців, його лакей перехопив всю мудрість, яка призначалася для голови панича.

Внаслідок оточувала Тибурція таємниці, в числі інших професій йому приписували також відмінні відомості по частині чаклунського мистецтва. Якщо на полях, що примикали волнующимся морем до останніх хатах передмістя, з'являлися раптом чаклунські "закрутити", [7] то ніхто не міг вирвати їх з більшою безпекою для себе і женців, як пан Тибурцій. Якщо зловісний "пугач" [8] прилітав вечорами на чию-небудь дах і гучними криками накликав туди смерть, то знову запрошували Тибурція, і він з великим успіхом проганяв зловісну птицю повчаннями з Тіта Лівія.

Ніхто не міг би також сказати, звідки у пана Тибурція з'явилися діти, а між тим, факт, хоча і ніким не пояснений, стояв у наявності ... навіть два факти: хлопчик років семи, але рослий і розвиненою не по роках, і маленька трирічна дівчинка. Хлопчика пан Тибурцій привів, або, вірніше, приніс з собою з перших днів, як з'явився сам на горизонті нашого міста. Що ж стосується дівчинки, то, мабуть, він відлучався, щоб придбати її, на кілька місяців в абсолютно невідомі країни.

Хлопчик, на ім'я Валек, високий, тонкий, чорнявий, похмуро тинявся іноді по місту без особливого ставлення, заклавши руки в кишені і кидаючи на всі боки погляди, бентежили серця калачніц. Дівчинку

бачили тільки один або два рази на руках пана Тибурція, а потім вона кудись зникла, і де перебувала — нікому не було відомо.

Подейкували про якісь підземеллях на уніатської горі біля каплиці, і так як в тих краях, де так часто проходила з вогнем і мечем татарщина, де колись вирувала панська "сваволя" (свавілля) і правили криваву розправу молодці-гайдамаки, подібні підземелля дуже нерідкі, то всі вірили цим чуткам, тим більше, що адже жила ж де-небудь вся ця орда темних бродяг. А вони зазвичай під вечір зникали саме в напрямку до каплиці. Туди своєю сонною ходою шкандибав "професор", крокував рішуче і швидко пан Тибурцій; туди ж Туркевич, похитуючись, проводжав зухвалого і безпорадного Лаврівського; туди йшли під вечір, потопаючи в сутінках, інші темні особи, і не було хороброго людини, який би зважився слідувати за ними по глинистих урвищах. Гора, порита могилами, користувалася поганою славою. На старому кладовищі в сирі осінні ночі спалахували сині вогні, а в каплиці сичі кричали так пронизливо і дзвінко, що від криків проклятої птиці навіть у безстрашного коваля стискалося серце.

III. Я і мій батько

— Погано, молодий чоловік, погано! — говорив мені нерідко старий Януш з замку, зустрічаючи мене на вулицях міста в свиті пана Туркевича або серед слухачів пана Драбів.

І старий хитав при цьому своєю сивою бородою.

— Погано, молодий чоловік, — ви в поганому товаристві! .. Шкода, дуже шкода сина поважних батьків, який не щадить сімейної честі.

Дійсно, з тих пір як померла моя мати, а суворе обличчя батька стало ще похмурішим, мене дуже рідко бачили вдома. У пізні літні вечори я прокрадався по саду, як молодий вовченя, уникаючи зустрічі з батьком, відчиняв за допомогою особливих пристосувань своє вікно,

напівзакрите густою зеленню бузку, і тихо лягав у постіль. Якщо маленька сестричка ще не спала в своїй гойдалці в сусідній кімнаті, я підходив до неї, і ми тихо пестили один одного і грали, намагаючись не розбудити буркотливу стару няньку.

А вранці, на світанку, коли в будинку все ще спали, я вже прокладав росистий слід в густій, високій траві саду, перелазив через паркан і йшов до ставка, де мене чекали з вудками такі ж бешкетники-товариші, або до млина, де сонний мельник щойно відсунув шлюзи і вода, чуйно здригаючись на дзеркальній поверхні, кидалася в "Лоток" [9] і бадьоро приймалася за денну роботу.

Великі млинові колеса, розбуджені галасливими поштовхами води, теж здригалися, як-то знехотя подавалися, точно лінуючись прокинутись, але через кілька секунд вже кружляли, бризкаючи піною і купаючись в холодних струменях. За ними повільно і солідно рушали товсті вали, всередині млина починали гуркотіти шестерні, шаруділи жорна, і біла борошняна пил хмарами піднімалася з щілин старого-престарого млинового будівлі.

Тоді я йшов далі. Мені подобалося зустрічати пробудження природи; я бував радий, коли мені вдавалося сполохати заспані жайворонка або вигнати з борозни боягузливого зайця. Краплі роси падали з верхівок трясункі, з головок лугових квітів, коли я пробирався полями до заміської гаю. Дерева зустрічали мене пошепки ледачою дрімоти. З вікон тюрми не дивилися ще бліді, похмурі обличчя арештантів, і тільки варта, голосно брязкаючи рушницями, обходив навколо стіни, змінюючи втомлених нічних вартових.

Я встигав зробити дальній обхід, і все ж в місті раз у раз зустрічалися мені заспані постаті, відчиняє віконниці будинків. Але ось сонце піднялося вже над горою, з-за ставків чується крикливий дзвінок, скликає гімназистів, і голод кличе мене додому до ранкового чаю.

Взагалі все мене звали бродягою, негідним хлопчиськом і так часто дорікали в різних поганих схильностях, що я, нарешті, і сам перейнявся цим переконанням. Батько також повірив цьому і робив іноді спроби зайнятися моїм вихованням, але спроби ці завжди закінчувались невдачею. При вигляді суворого і похмурого обличчя, на якому лежала сувора друк невиліковного горя, я боявся і замикався в собі. Я стояв перед ним, переминаючись, мнучи свої штанці, і озирався на всі боки. Часом щось начебто підіймалося у мене в грудях; мені хотілося, щоб він обійняв мене, посадив до себе на коліна і приголубив. Тоді я припав би до його грудей, і, можливо, ми разом заплакали б — дитина і суворий чоловік — про нашу спільну втрати. Але він дивився на мене затуманеним очима, неначе поверх моєї голови, і я весь стискався під цим незрозумілим для мене поглядом.

— Ти пам'ятаєш матінку?

Чи пам'ятав я її? О так, я пам'ятав її! Я пам'ятав, як, бувало, прокидаючись вночі, я шукав в темряві її ніжні руки і міцно притискався до них, покриваючи їх поцілунками. Я пам'ятав її, коли вона сиділа хвора перед відкритим вікном і сумно оглядала чудову весняну картину, прощаючись з нею в останній рік свого життя.

О так, я пам'ятав її! .. Коли вона, вся вкрита квітами, молода і прекрасна, лежала з печаткою смерті на блідому обличчі, я, як звір, забився в кут і дивився на неї палаючими очима, перед якими вперше відкрився весь жах загадки про життя і смерті. А потім, коли її забрали в натовпі незнайомих людей, які не мої чи ридання звучали здавленим стогоном в сутінках першої ночі мого сирітства?

О так, я її пам'ятав! .. І тепер часто, в глуху північ, я прокидався, повний любові, яка тіснилася в грудях, переповняючи дитяче серце, — прокидався з посмішкою щастя, в блаженному невіданні, навіяне рожевими снами дитинства. І знову, як колись, мені здавалося, що вона зі мною, що я зараз зустріну її люблячу милу ласку. Але мої руки простягалися в порожню темряву, і в душу проникало свідомість гіркого

самотності. Тоді я стискав руками своє маленьке, боляче стукати серце, і сльози пропалювали гарячими струменями мої щоки.

О так, я пам'ятав її! .. Але на питання високого, похмурого людини, в якому я хотів, але не міг відчути рідну душу, я зменшується ще більше і тихо висмикував з його руки свою ручку.

І він відвертався від мене з досадою і болем. Він відчував, що не має на мене ані найменшого впливу, що між нами стоїть якась нездоланна стіна. Він занадто любив її, коли вона була жива, не помічаючи мене через свого щастя. Тепер мене закривало від нього важке горе.

І мало-помалу прірву, нас розділяла, ставала все ширше і глибше. Він все більше переконувався, що я — поганий, зіпсований хлопчисько, з черствим, егоїстичним серцем, і свідомість, що він повинен, але не може зайнятися мною, повинен любити мене, але не знаходить для цієї любові кута в своєму серці, ще збільшувало його неприхильність. І я це відчував. Часом, сховавшись в кущах, я спостерігав за ним; я бачив, як він крокував по алеях, все прискорюючи ходу, і глухо стогнав від нестерпного душевної муки. Тоді моє серце спалахувало жалістю і співчуттям. Один раз, коли, стиснувши руками голову, він присів на лавку і заплакав, я не витерпів і вибіг з кущів на доріжку, підкоряючись невизначеному спонуканню, штовхає мене до цієї людини. Але він, прокинувшись від похмурого і безнадійного споглядання, суворо глянув на мене і осадив холодним питанням:

— Що потрібно?

Мені нічого не було потрібно. Я швидко відвернувся, соромлячись свого пориву, боячись, щоб батько не прочитав його в моєму зніяковіло особі. Втікши в гущавину саду, я впав обличчям у траву і гірко заплакав від досади і болю.

З шести років я відчував уже жах самотності. Сестрі Соні було чотири роки. Я любив її пристрасно, і вона платила мені такою ж любов'ю; але усталений погляд на мене, як на пропащого маленького розбійника, спорудив і між нами високу стіну. Всякий раз, коли я починав грати з нею, по-своєму шумно і жваво, стара нянька, вічно сонна і вічно бився, з закритими очима, курячі пір'я для подушок, негайно прокидалася, швидко схоплювала мою Соню і забирала до себе, кидаючи на мене сердиті погляди; в таких випадках вона завжди нагадувала мені всклоченние квочку, себе я порівнював з хижим шулікою, а Соню — з маленьким курчам. Мені ставало дуже гірко і прикро. Не дивно тому, що скоро я припинив будь-які спроби займати Соню моїми злочинними іграми, а ще через деякий час мені стало тісно в домі і в садку, де я не зустрічав ні в кого привіту і ласки. Я почав гуляща. Все моє єство тремтіло тоді якимось дивним передчуттям, передчуттям життя. Мені все здавалося, що десь там, в цьому великому і невідомому світі, за старою огорожею саду, я знайду щось; здавалося, що я щось повинен зробити і можу щось зробити, але я тільки не знав, що саме; а тим часом, назустріч цьому невідомому і таємничому, в мені з глибини мого серця щось піднімалося, дратуючи і викликаючи. Я все чекав дозволу цих питань і інстинктивно бігав і від няньки з її пір'ям, і від знайомого лінивого пошепки яблунею в нашому маленькому садку, і від дурного стукоту ножів, рубівших на кухні котлети. З тих пір до інших невтішним моїм епітетів додалися назви вуличного хлопчака і бродяги; але я не звертав на це уваги. Я притерпівся до закидів і виносив їх, як виносив раптово налітав дощ або сонячна спека. Я похмуро вислуховував зауваження і чинив по-своєму. Хитаючись по вулицях, я вдивлявся дитячому цікавими очима в невигадливу життя містечка з його халупами, вслухався в гул дротів на шосе, далеко від міського шуму, намагаючись вловити, які вести несуться по ним з далеких великих міст, або в шелест колосків, або в шепіт вітру на високих гайдамацьких могилах. Не раз мої очі широко розкривалися, не раз зупинявся я з хворобливим переляком перед картинами життя. Образ за образом, враження за враженням лягали на душу яскравими плямами; я дізнався і побачив багато такого, чого не бачили діти значно старший за мене, а тим часом щось невідоме, що підіймалося з глибини дитячої

душі, як і раніше звучало в ній нестихаючими, таємничим, неспокійним, що викликає гуркотом.

Коли бабусі з замку позбавили його в моїх очах поваги і привабливості, коли всі кути міста стали мені відомі до останніх брудних закутків, тоді я став задивлятися на виднілася вдалині, на уніатської горе, каплицю. Спочатку, як полохливий звір, я підходив до неї з різних сторін, все не наважуючись піднятися на гору, що користувалася дурною славою. Але в міру того як я знайомився з місцевістю, переді мною виступали тільки тихі могили і зруйновані хрести. Ніде не було видно ознак будь-якого житла і людської присутності. Все було якось смиренно, тихо, закинуто, порожньо. Тільки сама каплиця дивилася, насупившись, порожніми вікнами, точно думала якусь сумну думу. Мені захотілося оглянути її всю, заглянути всередину, щоб переконатися остаточно, що й там немає нічого, крім пилу. Але так як одному було б і страшно, і незручно робити подібну екскурсію, то я навербував на вулицях міста невеликий загін з трьох бешкетників, залучених до підприємства обіцянкою булок і яблук з нашого саду.

IV. Я здобуваю нове знайомство

Ми вийшли в екскурсію по обіді і, підійшовши до гори, стали підніматися по глинистих обвалів, зритій лопатами жителів і весняними потоками. Обвали оголювали схили гори, і де-не-де з глини виднілися висунулися назовні білі, зотлілі кістки. В одному місці дерев'яну труну виставлявся зотлілим кутом, в іншому — шкірив зуби людський череп, втупившись на нас чорними западинами очей.

Нарешті, допомагаючи один одному, ми квапливо піднялися на гору з останнього обриву. Сонце починало схилятися до заходу. Косі промені м'яко золотили зелену траву старого кладовища, грали на похилих хрестах, переливалися в уцілілих вікнах каплиці. Було тихо, віяло спокоєм і глибоким миром кинутого кладовища. Тут вже ми не бачили ні черепів, ні гомілок, ні трун. Зелена свіжа трава рівним, злегка схилялася

до міста пологом любовно приховувала в своїх обіймах жах і неподобство смерті.

Ми були одні; тільки горобці возилися середовищем і ластівки безшумно влітали і вилітали у вікна старої каплиці, яка стояла, сумно похнюпившись, серед поросли травою могил, скромних хрестів, напіврозвалених кам'яних гробниць, на руїнах яких стелилася густа зелень, рясніли різнокольорові головки лютиков, кашки, фіалок.

— Немає нікого, — сказав один з моїх супутників.

— Сонце заходить, — зауважив інший, дивлячись на сонце, яке не заходило ще, але стояло над горою.

Двері каплиці була міцно забиті, вікна — високо над землею; однак, за допомогою товаришів, я сподівався піднятися на них і поглянути всередину каплиці.

— Не треба! — скрикнув один з моїх супутників, раптом втратив всю свою хоробрість, і схопив мене за руку.

— Пішов під три чорти, баба! — гримнув на нього старший з нашої маленької армії, з готовністю підставляючи спину.

Я хоробро виліз на неї; потім він випростався, і я став ногами на його плечі. У такому положенні я без праці дістав рукою раму і, переконавшись в її фортеці, піднявся до вікна і сів на нього.

— Ну, що ж там? — питали мене знизу з живим інтересом.

Я мовчав. Перехилившись через косяк, я заглянув всередину каплиці, і звідти на мене війнуло урочистій тиші кинутого храму. Середина високого, вузького будівлі була позбавлена будь-яких прикрас. Промені вечірнього сонця, вільно вриваючись у відкриті вікна,

розмальовували яскравим золотом старі, обдерті стіни. Я побачив внутрішню сторону замкнених дверей, що провалилися хори, старі, зотлілі колони, як би похитнулась під непосильною вагою. Кути були заткані павутинням, і в них тулилася та особлива тьма, яка залягає всі кути таких старих будівель. Від вікна до підлоги здавалося набагато далі, ніж до трави зовні. Я дивився точно в глибоку яму і спочатку не міг розгледіти якихось дивних предметів, маячили по підлозі химерними обрисами.

Тим часом моїм товаришам набридло стояти внизу, чекаючи від мене звісток, і тому один з них, виконавши ту ж процедуру, яку виконав я раніше, повис поруч зі мною, тримаючись за віконну раму.

— Престол, — сказав він, подивившись на дивний предмет на підлозі.

— І панікадило.

— Столик для Євангелія.

— А он там що таке? — з цікавістю вказав він на темний предмет, що виднілася поруч з престолом.

— Попівська шапка.

— Ні, відро.

— Навіщо ж тут відро?

— Може бути, в ньому колись були вугілля для кадила.

— Ні, це дійсно шапка. Втім, можна подивитися. Давай, прив'яжемо до рами пояс, і ти по ньому спустишся.

— Так, як же, так і спущуся! .. Полезай сам, якщо хочеш.

— Ну що ж! Думаєш, не полізу?

— І лізь!

Діючи по першому спонуканню, я міцно зв'язав два ременя, зачепив їх за раму і, віддавши один кінець товаришеві, сам повис на іншому. Коли моя нога торкнулася підлоги, я здригнувся; але погляд на співчутливо схилену до мене пику мого приятеля відновив мою бадьорість. Стук підборів задзвенів під стелею, віддався в порожнечі каплиці, в її темних кутках. Кілька виробів спурхнули з насиджених місць на хорах і вилетіли в більшу діру в даху. Зі стіни, на вікнах якої ми сиділи, глянуло на мене раптом суворе обличчя, з бородою, в терновому вінці. Це схилялося з-під самої стелі гігантське розп'яття.

Мені було моторошно; очі мого друга виблискували захоплюючим дух цікавістю і участю.

— Ти підійдеш? — запитав він тихо.

— Підійду, — відповів я так само, збираючись з духом. Але в цю хвилину сталося щось зовсім несподіване.

Спочатку почувся стукіт і шум обвалилася на хорах штукатурки. Щось завозилося вгорі, труснуло в повітрі хмарою пилу, і велика сіра маса, змахнувши крилами, піднялася до дірі в даху. Каплиця на мить наче потемніла. Величезна стара сова, стурбована нашої метушнею, вилетіла з темного кута, майнула, розпластавшись на тлі блакитного неба в прольоті, і кинулось геть.

Я відчув приплив судомного страху.

— Піднімай! — крикнув я товаришеві, схопившись за ремінь.

— Не бійся, не бійся! — заспокоював він, готуючись підняти мене на світло дня і сонця.

Але раптом обличчя його спотворилося від страху; він скрикнув і миттєво зник, стрибнувши з вікна. Я інстинктивно озирнувся і побачив дивне явище, яке вразило мене, втім, більше подивом, ніж жахом.

Темний предмет нашої суперечки, шапка або відро, який опинився в кінці кінців горщиком, майнув у повітрі і на очах моїх зник під престолом. Я встиг лише побачити обриси невеликий, як ніби дитячою руки.

Важко передати мої відчуття в цю хвилину. Я не страждав; почуття, яке я відчував, не можна навіть назвати страхом. Я був на тому світі. Звідкись, точно з іншого світу, протягом декількох секунд долинав до мене швидко дробом тривожний тупіт трьох пар дитячих ніг. Але незабаром затих і він. Я був один, точно в труні, на увазі якихось дивних і непояснених явищ.

Часу для мене не існувало, тому я не міг сказати, чи скоро я почув під престолом стриманий шепіт.

— Чому ж він не лізе собі назад?

— Бачиш, злякався.

Перший голос здався мені зовсім дитячим; другий міг належати хлопчикові мого віку. Мені здалося також, що в щілини старого престолу блиснула пара чорних очей.

— Що ж він тепер робитиме? — почувся знову шепіт.

— А ось постривай, — відповів голос старшого віку.

Під престолом щось сильно завозилося, він навіть начебто похитнувся, і в ту ж мить з-під нього виринула постать.

Це був хлопчик років дев'яти, більше мене, худорлявий і тонкий, як тростинка. Одягнений він був у брудній сорочці, руки тримав у кишенях вузьких і коротких штанців. Темні кучеряве волосся кошлатий над чорними задумливими очима.

Хоча незнайомець, що з'явився на сцену настільки несподіваним і дивним чином, підходив до мене з тим безтурботно-завзятим виглядом, з яким завжди на нашому базарі підходили один до одного хлопчиська, готові вступити в бійку, але все ж, побачивши його, я сильно підбадьорився. Я підбадьорився ще більше, коли з-під того ж престолу, або, вірніше, з люка в підлозі каплиці, який він покривав, ззаду хлопчика здалося ще брудне личко, обрамлене білявим волоссям і виблискують на мене дитячому цікавими блакитними очима.

Я кілька відсунувся від стіни і, згідно з лицарськими правилами нашого базару, теж поклав руки в кишені. Це було ознакою, що я не боюся противника і навіть почасти натякаю на моє до нього презирство.

Ми стали один проти одного і обмінялися поглядами. Оглянувши мене з голови до ніг, хлопчисько запитав:

— Ти тут навіщо?

— Так, — відповів я. — Тобі яке діло? Мій супротивник повів плечем, ніби маючи намір вийняти руку з кишені і вдарити мене.

Я не моргнув і оком.

— Я ось тобі покажу! — погрозив він. Я випнувся грудьми вперед.

— Ну, вдар ... спробуй! ..

Мить було критичне; від нього залежав характер подальших відносин. Я чекав, але мій противник, окинувши мене тим же допитливим поглядом, не ворушився.

— Я, брат, і сам ... теж ... — сказав я, але вже більш миролюбно.

Тим часом дівчинка, упершись маленькими рученятами в підлогу каплиці, намагалася теж вибратися з люка. Вона падала, знову піднімати і, нарешті, попрямувала нетвердими кроками до хлопця. Підійшовши впритул, вона міцно вхопилася за нього і, притулившись до нього, подивилася на мене здивованим і частково переляканим поглядом.

Це вирішило результат справи; стало цілком зрозуміло, що в такому положенні хлопчисько не міг битися, а я, звичайно, був дуже великодушний, щоб скористатися його незручним становищем.

— Як твоє ім'я? — запитав хлопчик, гладячи рукою біляву головку дівчинки.

— Вася. А ти хто такий?

— Я Валек ... Я тебе знаю: ти живеш в саду над ставком. У вас великі яблука.

— Так, це правда, яблука у нас хороші ... не хочеш?

Вийнявши з кишені два яблука, що призначалися для розплати з моєю ганебно втекла армією, я подав один із них Валеку, інше простягнув дівчинці. Але вона приховала своє обличчя, притулившись до Валеку.

— Боїться, — сказав той і сам передав яблуко дівчинці.

— Навіщо ти вліз сюди? Хіба я коли-небудь лазив в ваш сад? — запитав він потім.

— Що ж, приходь! Я буду радий, — відповів я радо. Відповідь цей спантеличив Валека; він задумався.

— Я тобі не компанія, — сказав він сумно.

— Чому ж? — запитав я, засмучений сумним тоном, яким були сказані ці слова.

— Твій батько — пан суддя.

— Ну так що ж? — здивувався я щиросердно. — Адже ти будеш грати зі мною, а не з батьком.

Валек похитав головою.

— Тибурцій не пустить, — сказав він, і, як ніби це ім'я нагадало йому щось, він раптом схаменувся: — Послухай ... Ти, здається, славний хлопець, але все-таки тобі краще піти. Якщо Тибурцій тебе застане, буде погано.

Я погодився, що мені, дійсно, пора йти. Останні промені сонця йшли вже крізь вікна каплиці, а до міста було неблизько.

— Як же мені звідси вийти?

— Я тобі покажу дорогу. Ми вийдемо разом.

— А вона? — тицьнув я пальцем в нашу маленьку даму.

— Маруся? Вона теж піде з нами.

— Як, у вікно? Валек задумався.

— Ні, ось що: я тобі допоможу піднятися на вікно, а ми вийдемо іншим ходом.

За допомогою мого нового приятеля, я піднявся до вікна. Відв'язавши ремінь, я обвив його навколо рами і, тримаючись за обидва кінці, повис у повітрі. Потім, відпустивши один кінець, я стрибнув на землю і висмикнув ремінь. Валек і Маруся чекали мене вже під стіною зовні.

Сонце недавно ще село за гору. Місто потонуло в лілово-туманною тіні, і тільки верхівки тополь на острові різко виділялися червоним золотом, розмальовані останніми променями сонця. Мені здавалося, що з тих пір як я прийшов сюди, на старе кладовище, пройшло не менше доби, що це було вчора.

— Як добре! — сказав я, охоплений свіжістю наступаючого вечора і вдихаючи повні груди вологе прохолоду.

— Нудно тут ... — з сумом сказав Валек.

— Ви все тут живете? — запитав я, коли ми втрьох почали спускатися з гори.

— Тут.

— Де ж ваш будинок?

Я не міг собі уявити, щоб діти могли жити без "дому".

Валек посміхнувся зі звичайним сумним виглядом і нічого не відповів.

Ми минули круті обвали, так як Валек знав зручнішу дорогу. Пройшовши між очеретів по висохлому болоту і переправившись через струмочок по тонким дощечках, ми опинилися біля підніжжя гори, на рівнині.

Тут треба було розлучитися. Потиснувши руку моєму новому знайомому, я простягнув її також і дівчинці. Вона ласкаво подала мені свою крихітну ручку і, дивлячись знизу вгору блакитними очима, спитала:

— Ти прийдеш до нас знову?

— Прийду, — відповів я, — неодмінно! ..

— Що ж, — сказав в роздумі Валек, — приходь, мабуть, тільки в такий час, коли наші будуть в місті.

— Хто це "ваші"?

— Так наші ... все: Тибурцій, Лаврівський, Туркевич. Професор ... той, мабуть, не завадить.

— Добре.Я подивлюся, коли вони будуть в місті, і тоді прийду. А поки прощайте!

— Ей, послухай-но, — крикнув мені Валек, коли я відійшов кілька кроків. А ти базікати не будеш про те, що був у нас?

— Нікому не скажу, — відповів я твердо.

— Ну ось, це добре! А цим твоїм дурням, коли стануть приставати, скажи, що бачив чорта.

— Гаразд, скажу.

— Ну, прощай!

— Прощай.

Густі сутінки залягли над Княжих-Веном, коли я наблизився до огорожі свого саду. Над замком замалювався тонкий серп місяця, загорілися зірки. Я хотів уже піднятися на паркан, як хтось схопив мене за руку.

— Вася, друг, — заговорив схвильованим шепотом мій біг товариш. Як же це ти? .. Голубчик! ..

— А ось, як бачиш ... А ви всі мене кинули! .. Він опустив очі, але цікавість узяла верх над почуттям сорому, і він запитав знову:

— Що ж там було?

— Що, — відповів я тоном, що не припускав сумніву, — зрозуміло, чорти ... А ви — труси.

І, відмахнувшись від сконфуженого товариша, я поліз на паркан.

Через чверть години я спав уже глибоким сном, і уві сні мені бачилися дійсні чорти, весело вискакували з чорного люка. Валек ганяв їх вербовим прутиком, а Маруся, весело блискаючи очима, сміялася і плескала в долоні.

V. Знайомство триває

З цього часу я весь був поглинений моїм новим знайомством. Увечері, лягаючи в ліжко, і вранці, встаючи, я тільки й думав про

майбутній візит на гору. Вулицями міста я хитався тепер з винятковою метою — вивідати, тут чи знаходиться вся компанія, яку Януш характеризував словами "погане суспільство"; і якщо Лаврівський валявся в калюжі, якщо Туркевич і Тибурцій розмовляли перед своїми слухачами, а темні особи нишпорили по базару, я негайно ж бігом відправлявся через болото, на гору, до каплиці, попередньо наповнивши кишені яблуками, які я міг рвати в саду без заборони , і ласощами, які я зберігав завжди для своїх нових друзів.

Валек, взагалі дуже солідний і вселяє мені повагу своїми манерами дорослої людини, брав ці приношення просто і здебільшого відкладав куди-небудь, приберігаючи для сестри, але Маруся щоразу сплескувала рученятами, і очі її спалахували вогником захвату; бліде обличчя дівчинки спалахувало рум'янцем, вона сміялася, і цей сміх нашої маленької приятельки віддавався в наших серцях, винагороджуючи за цукерки, які ми жертвували на її користь.

Це було бліде, крихітне створення, що нагадувало квітку, що виросла без променів сонця. Незважаючи на свої чотири роки, вона ходила ще погано, невпевнено ступаючи кривими ніжками і хитаючись, як билина; руки її були тонкі і прозорі; головка погойдувалася на тонкій шиї, як голівка польового дзвіночка; очі дивилися часом так не по-дитячому сумно, і посмішка так нагадувала мені мою матір в останні дні, коли вона, бувало, сиділа проти відкритого вікна і вітер ворушив її біляве волосся, що мені ставало самому сумно, і сльози підступали до очей.

Я мимоволі порівнював її з моєю сестрою; вони були в одному віці, але моя Соня була кругла, як пампушка, і пружна, як м'ячик. Вона так жваво бігала, коли, бувало, розіграється, так дзвінко сміялася, на ній завжди були такі красиві сукні, і в темні коси їй кожен день покоївка вплітала червону стрічку.

А моя маленька приятелька майже ніколи не бігала і сміялася дуже рідко; коли ж сміялася, то сміх її звучав, як самий маленький срібний

дзвіночок, якого на десять кроків вже не чути. Плаття її було брудно і старо, в косі не було стрічок, але волосся у неї були набагато більше і розкішніше, ніж у Соні, і Валек, на мій подив, дуже майстерно вмів заплітати їх, що і виконував щоранку.

Я був великий шибеник. "У цього малого, — говорили про мене старші, — руки і ноги налиті ртуттю", чому я і сам вірив, хоч не уявляв собі ясно, хто і яким чином зробив з мене цю операцію. У перші ж дні я вніс свій пожвавлення і в суспільство моїх нових знайомих. Чи відлуння старої "каплиці" [10] повторювало коли-небудь такі гучні крики, як в цей час, коли я намагався розворушити і заманити в свої ігри Валека і Марусю. Однак це вдавалося погано. Валек серйозно дивився на мене і на дівчинку, і раз, коли я змусив її бігати зі мною наввипередки, він сказав:

— Ні, вона зараз заплаче.

Дійсно, коли я розтормошив її і змусив тікати, Маруся, почувши мої кроки за собою, раптом повернулася до мене, піднявши рученята над головою, точно для захисту, подивилася на мене безпорадним поглядом зачинити пташки і голосно заплакала. Я зовсім розгубився.

— Ось, бачиш, — сказав Валек, — вона не любить грати.

Він посадив її на траву, нарвав квітів і кинув їй; вона перестала плакати і тихо перебирала рослини, щось говорила, звертаючись до золотистим жовтець, і підносила до губ сині дзвіночки. Я теж принишк і ліг поруч з Валека близько дівчинки.

— Чому вона така? — запитав я, нарешті, вказуючи очима на Марусю.

— Невесела? — перепитав Валек і потім сказав тоном абсолютно переконаного людини: — А це, бач, від сірого каменю.

— Да-а, — повторила дівчинка, точно слабке відлуння, — це від сірого каменю.

— Від якого сірого каменю? — перепитав я, не розуміючи.

— Сірий камінь висмоктав з неї життя, — пояснив Валек, як і раніше дивлячись на небо. — Так говорить Тибурцій ... Тибурцій добре знає.

— Да-а, — знову повторила тихим відлуння дівчинка, — Тибурцій все знає.

Я нічого не розумів в цих загадкових словах, які Валек повторював за Тибурцій, однак аргумент, що Тибурцій все знає, справив і на мене свою дію. Я підвівся на лікті і глянув на Марусю. Вона сиділа в тому ж положенні, в якому посадив її Валек, і все так же перебирала квіти; руху її тонких рук були повільні; очі виділялися глибокою синявою на блідому обличчі; довгі вії були опущені. При погляді на цю крихітну сумну фігурку мені стало ясно, що в словах Тибурція, — хоча я і не розумів їх значення, — полягає гірка правда. Безсумнівно, хтось висмоктує життя з цією дивною дівчинки, яка плаче тоді, коли інші на її місці сміються. Але як же може зробити це сірий камінь?

Це було для мене загадкою, страшніше всіх примар старого замку. Як ні жахливі були турки, томившиеся під землею, як ні грізний старий граф, втихомирювати їх в бурхливі ночі, але всі вони відгукувалися старою казкою. А тут щось невідомо страшне було в наявності. Щось безформне, невблаганне, тверде і жорстоке, як камінь, схилялося над маленькою голівкою, висмоктуючи з неї рум'янець, блиск очей і жвавість рухів. "Мабуть, це буває ночами", — думав я, і почуття щемливого до болю жалю стискало мені серце.

Під впливом цього почуття я теж стримав свою жвавість. Застосовуючи до тихої солідності нашої дами, обидва ми з Валека, посадивши її де-небудь на траві, збирали для неї квіти, різнокольорові

камінці, ловили метеликів, іноді робили з цегли пастки для горобців. Іноді ж, розтягнувшись біля неї на траві, дивилися в небо, як пливуть хмари високо над кошлатий дахом старої "каплиці", розповідали Марусі казки або розмовляли один з одним.

Ці бесіди з кожним днем все більше закріплювали нашу дружбу з Валека, яка росла, незважаючи на різку протилежність наших характерів. Моїй рвійній жвавості він протиставляв сумну солідність і вселяв мені повагу своєю авторитетністю і незалежним тоном, з яким відгукувався про старших. Крім того, він часто повідомляв мені багато нового, про що я раніше і не думав. Чуючи, як він відгукується про Тибурцій, точно про товариша, я запитав:

— Тибурцій тобі батько?

— Повинно бути, батько, — відповів він задумливо, наче це питання не приходив йому в голову.

— Він тебе любить?

— Так, любить, — сказав він уже набагато впевненіше. — Він постійно про мене піклується і, знаєш, іноді він цілує мене і плаче ...

— І мене любить і теж плаче, — додала Маруся з виразом дитячої гордості.

— А мене батько не любить, — сказав я сумно. — Він ніколи не цілував мене ... Він нехороший.

— Неправда, неправда, — заперечив Валек, — ти не розумієш. Тибурцій краще знає. Він каже, що суддя — найкраща людина в місті, і що місту давно б уже треба провалитися, якби не твій батько, та ще поп, якого недавно посадили в монастир, та єврейський рабин. Ось через них трьох ...

— Що з-за них?

— Місто через них ще не провалився, — так говорить Тибурцій, — тому що вони ще за бідних людей заступаються ... А твій батько, знаєш ... він засудив навіть одного графа ...

— Так, це правда ... Граф дуже сердився, я чув.

— Ну ось бачиш! Але ж графа засудити не жарт.

— Чому?

— Чому?— перепитав Валек, дещо спантеличений ... — Тому що граф — не простий чоловік ... Граф робить, що хоче, і їздить в кареті, і потім ... у графа гроші; він дав би іншому судді грошей, і той б його не засудив, а засудив би бідного.

— Так це правда. Я чув, як граф кричав у нас в квартирі: "Я вас всіх можу купити і продати!"

— А суддя що?

— А батько каже йому: "Підіть від мене геть!"

— Ну ось, ось! І Тибурцій каже, що він не побоїться прогнати багатого, а коли до нього прийшла стара Іваниха з милицею, він звелів принести їй стілець. Ось він який! Навіть і Туркевич не робив ніколи під його вікнами скандалів.

Це була правда: Туркевич під час своїх викривальних екскурсій завжди мовчки проходив повз наших вікон, іноді навіть знімаючи шапку.

Все це змусило мене глибоко замислитися. Валек вказав мені мого батька з такого боку, з якою мені ніколи не приходило в голову поглянути на нього: слова Валека зачепили в моєму серці струну синівської гордості; мені було приємно слухати похвали моєму батькові, та ще від імені Тибурція, який "все знає"; але, разом з тим, здригнулася в моєму серці і нота щемливої любові, змішаної з гірким свідомістю: ніколи ця людина не любив і не полюбить мене так, як Тибурцій любить своїх дітей.

VI Серед "Сірих каменів"

Минуло ще кілька днів. Члени "поганого товариства" перестали бути в місто, і я марно хитався, нудьгуючи, вулицями, очікуючи їх появи, щоб бігти на гору. Один тільки "професор" пройшов рази два своею сонною ходою, але ні Туркевича, ні Тибурція не було видно. Я зовсім скучив, бо не бачити Валека і Марусю стало вже для мене великим позбавленням. Але ось, коли я одного разу йшла про похиленою головою по курній вулиці, Валек раптом поклав мені на плече руку.

— Чому ти перестав до нас ходити? — запитав він.

— Я боявся ... Ваших не видно в місті.

— А-а ... Я і не здогадався сказати тобі: наших немає, приходь ... А я було думав зовсім інше.

— А що?

— Я думав, тобі набридло.

— Ні, ні ... Я, брат, зараз побіжу, — заквапився я, — навіть і яблука зі мною.

При згадці про яблука Валек швидко повернувся до мене, наче хотів щось сказати, але не сказав нічого, а тільки подивився на мене дивним поглядом.

— Нічого, нічого, — відмахнувся він, бачачи, що я дивлюся на нього з очікуванням. Іди прямо на гору, а я тут зайду дещо куди, — справа є. Я тебе наздожену на дорозі.

Я пішов тихо і часто оглядався, чекаючи, що Валек мене наздожене; однак я встиг зійти на гору і підійшов до каплиці, а його все не було. Я зупинився в подиві: переді мною було тільки кладовище, пустинне й тихе, без найменших ознак населеності, тільки горобці цвірінькали на свободу та густі кущі черемхи, жимолості і бузку, тулячись до південної стіни каплиці, про щось тихо шепотілися густо разросшуюся темним листям .

Я озирнувся навкруги. Куди ж мені тепер іти? Очевидно, треба дочекатися Валека. А поки я став ходити між могилами, придивляючись до них знічев'я і намагаючись розібрати стерті написи на порослих мохом надгробних каменях. Хитаючись таким чином, щоб до гробу до могили, я натрапив на напівзруйнований просторий склеп. Дах його було скинуто або зірвана негодою і валялася тут же. Двері були забиті. З цікавості я приставив до стіни старий хрест і, піднявшись по ньому, заглянув всередину. Гробниця була порожня, тільки в середині підлоги була вправлена віконна рама зі склом, і крізь ці скла зяяла темна порожнеча підземелля.

Поки я розглядав гробницю, дивуючись дивним призначенням вікна, на гору вбіг захеканий і втомлений Валек. В руках у нього була велика єврейська булка, за пазухою щось відстовбурчені, по обличчю стікали краплі поту.

— Ага!— крикнув він, помітивши мене. — Ти ось де. Якби Тибурцій тебе тут побачив, то-то б розсердився! Ну, та тепер вже робити нічого ...

Я знаю, ти хлопець хороший і нікому не розкажеш, як ми живемо. Підемо до нас!

— Де ж це, далеко? — запитав я.

— А ось побачиш. Іди за мною.

Він розсунув кущі жимолості і бузку і сховався в зелені під стіною каплиці; я пішов туди за ним і опинився на невеликій щільно утоптаної майданчику, яка абсолютно ховалася в зелені. Між стовбурами черемхи я побачив в землі досить великий отвір з земляними сходами, що ведуть вниз. Валек спустився туди, запрошуючи мене за собою, і через кілька секунд ми обоє опинилися в темряві, під зеленню. Взявши мою руку, Валек повів мене по якомусь вузькому сирому коридору, і, круто повернувши вправо, ми раптом увійшли в просторе підземелля.

Я зупинився біля входу, вражений небаченим видовищем. Дві струменя світла різко лилися згори, виділяючись смугами на темному тлі підземелля; світло цей проходив в два вікна, одне з яких я бачив в підлозі склепу, інше, подалі, очевидно, було прибудовано таким же чином; промені сонця проникали сюди не прямо, а перш за відбивалися від стін старих гробниць; вони розливалися в сирому повітрі підземелля, падали на кам'яні плити підлоги, відбивалися і наповнювали все підземелля тьмяними відблисками; стіни теж було складено з каменю; великі широкі колони масивно здіймалися знизу і, розкинувши на всі боки свої кам'яні дуги, міцно змикалися догори склепінчастою стелею. На підлозі, в освітлених просторах, сиділи дві фігури. Старий "професор", схиливши голову і щось бурмочучи про себе, колупав голкою в своєму лахмітті. Він не підняв навіть голови,коли ми увійшли в підземеллі, і якби не легкі руху руки, то цю сіру фігуру можна було б прийняти за фантастичне кам'яна статуя.

Під іншим вікном сиділа з купкою квітів, перебираючи їх, за своїм звичаєм, Маруся. Струмінь світла падала на її біляву головку, заливала її

всю, але, незважаючи на це, вона якось слабо виділялася на тлі сірого каменю дивним і маленьким туманним цяткою, яке, здавалося, ось-ось розпливеться і зникне. Коли там, вгорі, над землею, пробігали хмари, затінюючи сонячне світло, стіни підземелля тонули зовсім в темряві, наче розсувалися, йшли кудись, а потім знову виступали жорсткими, холодними каменями, зближуючись міцними обіймами над Крихітні фігурки дівчинки. Я мимоволі згадав слова Валека про "сірому камені", висмоктує з Марусі її веселощі, і почуття забобонного страху закрався в моє серце; мені здавалося, що я відчуваю на ній і на собі невидимий кам'яний погляд, пильний і жадібний. Мені здавалося,що це підземелля чуйно стереже свою жертву.

— Валек! — тихо зраділа Маруся, побачивши брата.

Коли ж вона помітила мене, в її очах блиснула жива іскорка.

Я віддав їй яблука, а Валек, поламавши булку, частину подав їй, а іншу зніс "професора". Нещасний вчений байдуже взяв це приношення і почав жувати, не відриваючись від свого заняття. Я переступав і щулився, відчуваючи себе як ніби пов'язаних під гнітючими поглядами сірого каменю.

— Підемо ... підемо звідси, — смикнув я Валека. — Виведіть її ...

— Підемо, Маруся, наверх, — покликав Валек сестру. І ми втрьох піднялися з підземелля, але і тут, нагорі, мене не залишало відчуття якоїсь напруженої незручності. Валек був сумніше і мовчазний звичайного.

— Ти в місті залишився потім, щоб купити булок? — запитав я у нього.

— Купити? — посміхнувся Валек, — Звідки ж у мене гроші?

— Так як же? Ти випросив?

— Так, випросиш! .. Хто ж мені дасть? .. Ні, брат, я стягнув їх з лотка єврейки Сури на базарі! Вона не помітила.

Він сказав це звичайним тоном, лежачи врастяжку з закладеними під голову руками. Я підвівся на лікті і подивився на нього.

— Ти, значить, вкрав? ..

— Ну так!

Я знову відкинувся на траву, і з хвилину ми пролежали мовчки.

— Красти недобре, — промовив я потім в сумне роздумі.

— Наші всі пішли ... Маруся плакала, тому що вона була голодна.

— Так, голодна! — з жалібним простодушністю повторила дівчинка.

Я не знав ще, що таке голод, але при останніх словах дівчинки у мене щось повернулося в груди, і я подивився на своїх друзів, точно побачив їх уперше. Валек і раніше лежав на траві і задумливо стежив за парівшім в небі яструбом. Тепер він не здавався вже мені таким авторитетним, а при погляді на Марусю, що тримала обома руками шматок булки, у мене защеміло серце.

— Чому ж, — запитав я з зусиллям, — чому ти не сказав про це мені?

— Я і хотів сказати, а потім передумав; адже у тебе своїх грошей немає.

— Ну так що ж? Я взяв би булок з дому.

— Як, потихеньку? ..

— Д-да.

— Значить, і ти б теж вкрав.

— Я ... у свого батька.

— Це ще гірше! — з упевненістю сказав Валек. — Я ніколи не краду у свого батька.

— Ну, так я попросив би ... Мені б дали.

— Ну, може бути, і дали б один раз, — де ж запастися на всіх жебраків?

— А ви хіба ... злиденні? — запитав я слабким голосом.

— Жебраки! — похмуро відрізав Валек.

Я замовк і через кілька хвилин став прощатися.

— Ти вже йдеш? — запитав Валек.

— Так, йду.

Я йшов тому, що не міг уже в цей день грати з моїми друзями і раніше, спокійно. Чиста дитяча прихильність моя якось замутилася ... Хоча любов моя до Валеку і Марусі не стала слабшою, але до неї домішалася гостра струмінь жалю, що доходила до сердечного болю. Вдома я рано ліг в ліжко, тому що не знав, куди вкласти нове хворобливе відчуття, що переповнювало душу. Сховавши в подушку, я

гірко плакав, поки міцний сон не прогнав своїм віянням мого глибокого горя.

VII. На сцену є пан Тибурцій

— Здрастуй! А вже я думав, ти не прийдеш більше, — так зустрів мене Валек, коли я на наступний день знову з'явився на гору.

Я зрозумів, чому він сказав це.

— Ні, я ... я завжди буду ходити до вас, — відповів я рішуче, щоб раз назавжди покінчити з цим питанням.

Валек помітно повеселішав, і обидва ми відчули себе вільніше.

— Ну що? Де ж ваші? — запитав я, — Все ще не повернулися?

— Немає ще. Чорт їх знає, де вони пропадають. І ми весело взялися за спорудження хитромудрої пастки для горобців, для якої я приніс з собою ниток. Нитку ми дали в руку Марусі, і коли необережний горобець, залучений зерном, безтурботно заскакував в пастку, Маруся смикала нитку, і кришка захлопували пташку, яку ми потім відпускали.

Тим часом близько полудня небо насупилось, насунулася темна хмара, і під веселі гуркіт грому зашумів злива. Спочатку мені дуже не хотілося спускатися в підземелля, але потім, подумавши, що ж Валек і Маруся живуть там постійно, я переміг неприємне відчуття і пішов туди разом з ними. У підземеллі було темно і тихо, але зверху чутно було, як перекочувався гучний гуркіт грози, точно хто їздив там у величезній возі по гигантски складеної бруківці. Через кілька хвилин я освоївся з підземеллям, і ми весело прислухалися, як земля приймала широкі потоки зливи; гул, сплески і часті гуркіт налаштовували наші нерви, викликали пожвавлення, яке вимагало результату.

— Давайте грати в піжмурки, — запропонував я.

Мені зав'язали очі; Маруся дзвеніла слабкими переливами свого жалюгідного сміху і шльопала по кам'яній підлозі неспритні ніжками, а я робив вигляд, що не можу зловити її, як раптом наткнувся на чиюсь мокру фігуру і в ту ж хвилину відчув, що хтось схопив мене за ногу . Сильна рука підняла мене з підлоги, і я повис у повітрі вниз головою. Пов'язка з очей моїх спала.

Тибурцій, мокрий і сердитий, страшніше ще від того, що я дивився на нього знизу, тримав мене за ноги і дико обертав зіницями.

— Це що ще, а? — строго питав він, дивлячись на Валека. — Ви тут, я бачу, весело проводите час ... Завели приємну компанію.

— Пустіть мене! — сказав я, дивуючись, що і в такому незвичайному положенні я все-таки можу говорити, але рука пана Тибурція тільки ще сильніше стиснула мою ногу.

— Reponde, ответствуй! — грізно звернувся він знову до Валеку, який в цьому скрутному випадку стояв, запхав у рот два пальці, як би на доказ того, що йому відповідати рішуче нічого.

Я помітив тільки, що він співчутливим оком і з великим участю стежив за моєю нещасною фігурою, качати, подібно до маятника в просторі.

Пан Тибурцій підняв мене і глянув в обличчя.

— Еге-ге! Пан суддя, якщо мене не обманюють очі ... Навіщо це зволили просимо?

— Пусти! — промовив я вперто. — Зараз відпусти! — і при цьому я зробив інстинктивний рух, як би збираючись тупнути ногою, але від цього весь тільки забився в повітрі.

Тибурцій зареготав.

— Ого-го! Пан суддя бажатимуть сердитися ... Ну, та ти мене ще не знаєш. Ego — Тибурцій sum. [11] Я ось повішу тебе над вогником і зажарю, як порося.

Я починав думати, що дійсно така моя неминуча доля, тим більше, що відчайдушна фігура Валека як би підтверджувала думку про можливість такого сумного результату. На щастя, на виручку прийшла Маруся.

— Не бійся, Вася, не бійся! — підбадьорила вона мене, підійшовши до самих ніг Тибурція. — Він ніколи не смажить хлопчиків на вогні ... Це неправда!

Тибурцій швидким рухом повернув мене і поставив на ноги; при цьому я мало не впав, так як у мене закрутилася голова, але він підтримав мене рукою і потім, сівши на дерев'яний обрубок, поставив мене між колін.

— І як це ти сюди потрапив? — продовжував він допитувати. — Чи давно? .. Говори ти! — звернувся він до Валеку, так як я нічого не відповів.

— Давно, — відповів той.

— А як давно?

— Днів шість.

Здавалося, ця відповідь доставив пану Тибурцій деяке задоволення.

— Ого, шість днів! — заговорив він, повертаючи мене обличчям до себе. Шість днів багато часу. І ти до сих пір нікому ще не стільком людям, куди ходиш?

— Нікому.

— Правда?

— Нікому, — повторив я.

— Bene, похвально! .. Можна розраховувати, що ні розбовталося і вперед. Втім, я і завжди вважав тебе порядною малим, зустрічаючи на вулицях. Справжній "улічнік", хоч і "суддя" ... А нас судити будеш, скажи-но?

Він говорив досить добродушно, але я все-таки відчував себе глибоко ображеним і тому відповів досить сердито:

— Я зовсім не суддя. Я — Вася.

— Одне іншому не заважає, і Вася теж може бути суддею — не тепер, так після ... Це вже, брат, так ведеться здавна. Ось бач: я — Тибурцій, а він — Валек. Я жебрак, і він — жебрак. Я, якщо вже говорити відверто, краду, і він буде красти. А твій батько мене судить, — ну, і ти коли-небудь будеш судити ... ось його!

— Не буду судити Валека, — заперечив я похмуро. — Неправда!

— Він не буде, — заступилася і Маруся, з повним переконанням усуваючи від мене жахливе підозра.

Дівчинка довірливо притулилася до ніг цього виродка, а він ласкаво гладив жилавої рукою її біляве волосся.

— Ну, цього ти вперед не говори, — сказав дивна людина задумливо, звертаючись до мене таким тоном, наче він говорив з дорослим. — Не говори, amice! .. [12] Ця історія ведеться здавна, кожному своє, suum cuique; кожен йде своєю доріжкою, і хто знає ... може бути, це і добре, що твоя дорога пролягла через нашу. Для тебе добре, amice, тому що мати в грудях шматочок людського серця, замість холодного каменю, розумієш? ..

Я не розумів нічого, але все ж вп'явся очима в обличчя дивної людини; очі пана Тибурція пильно дивилися в мої, і в них смутно мерехтіло щось, наче яке проникало в мою душу.

— Чи не розумієш, звичайно, тому що ти ще хлоп'я ... Тому скажу тобі коротко, а ти коли-небудь і згадаєш слова філософа Тибурція: якщо коли-небудь доведеться тобі судити ось його, то згадай, що ще в той час, коли ви обидва були дурнями і грали разом, — що вже тоді ти йшов по дорозі, по якій ходять в штанях і з хорошим запасом провізії, а він втік зі своєї голодранців-бесштанніком і з порожнім черевом ... Втім, поки що це трапиться, — заговорив він, різко змінивши тон, — запам'ятай ще гарненько ось що: якщо ти проговорився своєму судді або хоч птиці, яка пролетить повз тебе в поле, про те, що ти тут бачив, то не будь я Тибурцій Драб, якщо я тебе не повішу ось в цьому каміні за ноги і не зроблю з тебе копченого окосту. Це ти, сподіваюся, зрозумів?

— Я не скажу нікому ... я ... Можна мені знову прийти?

— Приходь, дозволяю ... sub conditionem ... [13] 0 Втім, ти ще дурний і латині не тямиш. Я вже сказав тобі щодо окосту. Пам'ятай! ..

Він відпустив мене і сам розтягнувся з втомленим виглядом на довгій лаві, що стояла біля стіни.

— Візьми он там, — вказав він Валеку на велику корзину, яку, увійшовши, залишив біля порога, — та розпали цей огонь. Ми будемо сьогодні варити обід.

Тепер це вже був не той чоловік, що за хвилину лякав мене, обертаючи зіницями, і не Гаер, потішаються публіку через подачок. Він розпоряджався, як господар і голова сімейства, який повернувся з роботи і віддає накази домочадцям.

Він здавався сильно втомленим. Сукня його було мокро від дощу, особа теж; волосся злиплися на лобі, у всьому тілі виднілося важке стомлення. Я в перший раз бачив це вираз на обличчі веселого оратора міських шинків, і знову цей погляд за лаштунки, на актора, знеможено відпочивав після важкої ролі, яку він грав на життєвій сцені, наче влив щось страшне в моє серце. Це було ще одне з тих одкровень, якими так щедро наділяла мене стара уніатська "каплиця".

Ми з Валека жваво взялися до роботи. Валек запалив лучину, і ми вирушили з ним в темний коридор, що примикав до підземелля. Там в кутку були звалені куски напівзотлілої дерева, уламки хрестів, старі дошки; з цього запасу ми взяли кілька шматків і, поставивши їх в камін, розвели вогник. Потім мені довелося відступитися, Валек один умілими руками взявся за куховарство. Через півгодини на каміні закипало вже в горщику якесь вариво, а в очікуванні, поки воно встигне, Валек поставив на триногий, сяк-так збитий столик сковороду, на якій диміли шматки смаженого м'яса. Тибурцій піднявся.

— Готово? — сказав він.— Ну і відмінно. Сідай, малий, з нами, — ти заробив свій обід ... Domine preceptor! [14] — крикнув він потім, звертаючись до "професора". — Кинь голку, сідай до столу.

— Зараз, — сказав тихим голосом "професор", здивувавши мене цим свідомим відповіддю.

Втім, іскра свідомості, викликана голосом Тибурція, що не проявлялася нічим більше. Старий встромив голку в лахміття і байдуже, з тьмяним поглядом, сів на один з дерев'яних обрубків, що замінювали в підземеллі стільці.

Марусю Тибурцій тримав на руках. Вона і Валек їли жадібно, яка ясно показувала, що м'ясна страва було для них небачені розкішшю; Маруся облизувала навіть свої засмальцьовані пальці. Тибурцій їв з розстановкою і, підкоряючись, мабуть, нездоланної потреби говорити, раз у раз звертався до "професора" зі своєю бесідою. Бідний вчений виявляв при цьому дивовижне увагу і, нахиливши голову, вислуховував все з таким розумним виглядом, ніби він розумів кожне слово. Іноді навіть він висловлював свою згоду кивками голови і тихим муканням.

— Ось, domine, як трохи потрібно людині, — говорив Тибурцій. — Чи не правда? Ось ми і ситі, і тепер нам залишається тільки подякувати бога і Клеванського капелана ...

— Ага ага! — підтакував "професор".

— Ти це, domine, підтакував, а сам не розумієш, до чого тут Клеванський капелан, — я ж тебе знаю ... А між тим не будь Клеванського капелана, у нас не було б жаркого і ще дечого ...

— Це вам дав Клеванський ксьондз? — запитав я, згадавши раптом кругле усміхнене обличчя Клеванського "пробоща", бував у батька.

— У цього малого, domine, допитливий розум, — продовжував Тибурцій, як і раніше звертаючись до "професора". — Дійсно, його священство дав нам все це, хоча ми у нього і не просили, і навіть, можливо, не тільки його ліва рука не знала, що дає права, але і обидві руки не мали про це ні найменшого поняття ... Їж, domine, їж!

З цієї дивної і заплутаної мови я зрозумів тільки, що спосіб придбання був не зовсім звичайний, і не втримався, щоб ще раз не вставити питання:

— Ви це взяли ... самі?

— Малий не позбавлений проникливості, — продовжував знову Тибурцій як і раніше, шкода тільки, що він не бачив капелана: у капелана черево, як справжня сороковий бочка, і, отже, смакота йому дуже шкідливо. Тим часом ми все, тут знаходяться, страждаємо швидше зайвою худорбою, а тому деяка кількість провізії не можемо вважати для себе зайвим ... Так я кажу, domine?

— Ага ага! — задумливо промимрив знову "професор".

— Ну ось! На цей раз ви висловили свою думку дуже вдало, а то я вже починав думати, що у цього малого розум бойчее, ніж у деяких вчених ... Повертаючись, однак, до капелана, я думаю, що добрий урок варто плати, і в такому випадку ми можемо сказати, що купили у нього провізію: якщо він після цього зробить в коморі двері міцніше, то ось ми і квити ... Втім, — звернувся він раптом до мене, — ти все-таки ще дурний і багато чого не розумієш. А ось вона розуміє: скажи, моя Маруся, чи добре я зробив, що приніс тобі спекотне?

— Добре! — відповіла дівчинка, злегка блиснувши бірюзовими очима. — Маня була голодна.

Під вечір цього дня я з затуманеним головою задумливо повертався до себе. Дивні мови Тибурція ні на одну хвилину не похитнули в мені переконання, що "красти недобре". Навпаки, хворобливе відчуття, яке я відчував раніше, ще посилилося. Жебраки ... злодії ... у них немає вдома! .. Від оточуючих я давно вже знав, що з усім цим з'єднується презирство. Я навіть відчував, як з глибини душі в мені піднімається вся гіркота презирства, але я інстинктивно захищав мою прихильність від

цієї гіркої домішки, не даючи їм злитися. В результаті смутного душевного процесу — співчуття до Валеку і Марусі посилився і загострилося, але прихильність не зникла. Формула "недобре красти" залишилася. Але, коли уява малювала мені жваве личко моєї приятельки, облизувати свої засмальцьовані пальці, я радів її радістю і радістю Валека.

У темній алейці саду я несподівано наткнувся на батька. Він зазвичай похмуро ходив взад і вперед зі звичайним дивним, як ніби затуманеним поглядом. Коли я опинився біля нього, він взяв мене за плече.

— Звідки це?

— Я гуляв...

Він уважно подивився на мене, хотів щось сказати, але потім погляд його знову затуманився і, махнувши рукою, він заходив по алеї. Мені здається, що я і тоді розумів сенс цього жесту:

"А, все одно ... Її вже немає! .."

Я збрехав мало не перший раз в житті.

Я завжди боявся батька, а тепер і поготів. Тепер я носив в собі цілий світ неясних питань і відчуттів. Чи міг він зрозуміти мене? Чи міг я в чомусь зізнатися йому, не змінюючи своїм друзям? Я тремтів від думки, що він дізнається коли-небудь про моє знайомство з "поганим товариством", але змінити цьому суспільству, змінити Валеку і Марусі — я був не в змозі. До того ж тут було теж щось на кшталт "принципу": якщо б я зрадив їх, порушивши дане слово, то не міг би при зустрічі підняти на них очей від сорому.

VIII. восени

Наближалася осінь. У полі точилася жнива, листя на деревах жовтіли. Разом з тим наша Маруся початку слабувала.

Вона ні на що не скаржилася, тільки все худла; обличчя її все блідло, очі потемніли, стали більше, повіки підводилися з працею.

Тепер я міг приходити на гору, не соромлячись тим, що члени "поганого товариства" бували вдома. Я абсолютно звикся з ними і став на горі своїм чоловіком.

— Ти славний хлопець і коли-небудь теж будеш генералом, — казав Туркевич.

Темні молоді особистості робили мені з в'яза луки і самостріли; високий багнет-юнкер з червоним носом крутив мене на повітрі, як тріску, привчаючи до гімнастики. Тільки "професор" по-повсякчасного був занурений в якісь глибокі міркування, а Лаврівський в тверезому стані взагалі уникав людського суспільства і тулився по кутах.

Всі ці люди поміщалися окремо від Тибурція, який займав "з сімейством" описане вище підземелля. Решта членів "поганого товариства" жили в такому ж підземелля, побільше, яке відокремлювалося від першого двома вузькими коридорами. Світла тут було менше, більше вогкості і мороку. Уздовж стін подекуди стояли дерев'яні лавки і обрубки, що замінювали стільці. Лавки були завалені якимись лахміттям, що замінювали ліжку. В середині, в освітленому місці, стояв верстак, на якому за часами пан Тибурцій або хто-небудь з темних особистостей працювали столярні вироби; був серед "поганого товариства" і швець, і кошикар, але, крім Тибурція, всі інші ремісники були або дилетанти, або ж якісь замірки, або люди, у яких, як я зауважував, занадто сильно тряслися руки, щоб робота могла йти успішно. Пол цього підземелля був закиданий стружками і всякими обрізками; всюди виднілися бруд і безлад, хоча часом Тибурцій за це сильно лаявся і змушував кого-небудь з мешканців підмести і хоча

скільки-небудь прибрати це похмуре житло. Я не часто заходив сюди, тому що не міг звикнути до затхлому повітрю, і, крім того, в тверезі хвилини тут мав перебування похмурий Лаврівський. Він звичайно або сидів на лавочці, сховавши обличчя в долоні і розкидавши своє довге волосся, або ходив з кутка в куток швидкими кроками. Від цієї фігури віяло чимось важким і похмурим, чого не виносили мої нерви. Але інші співмешканці-бідолахи давно вже звикли до його дивацтвами. Генерал Туркевич примушував його іноді переписувати набіло складати самим Туркевичем прохання і кляузи для обивателів або ж штучно пасквілі, які потім розвішував на ліхтарних стовпах. Лаврівський покірно сідав за столик в кімнаті Тибурція і цілими годинами виводив прекрасним почерком рівні рядки. Кілька разів мені довелося бачити, як його, бездушно п'яного, тягли зверху в підземеллі. Голова нещасного, повиснувши, бовталася з боку в бік, ноги безсило тяглися і стукали по кам'яних сходах, на обличчі видно було вираз страждання, по щоках текли сльози. Ми з Марусею, міцно притулившись одне до одного, дивилися на цю сцену з далекого кута; але Валек зовсім вільно нишпорив між великими, підтримуючи то руку, то ногу, то голову Лаврівського.

Все, що на вулицях мене тішило й цікавило в цих людях, як балаганне уявлення, — тут, за кулісами, було в своєму теперішньому, неприкрашеному вигляді і важко гнітило дитяче серце.

Тибурцій користувався тут незаперечним авторитетом. Він відкрив ці підземелля, він тут розпоряджався, і все його накази виконувалися. Ймовірно, тому саме я не пригадаю жодного випадку, коли б хто-небудь з цих людей, безсумнівно втратили людську подобу, звернувся до мене з якимось поганим пропозицією. Тепер, навчений прозаїчним досвідом життя, я знаю, звичайно, що там був невеликий розпуста, копійчані пороки і гниль. Але коли ці люди і ці картини встають в моїй пам'яті, затягнуті серпанком минулого, я бачу тільки риси важкого трагізму, глибокого горя і нужди.

Дитинство, юність — це великі джерела ідеалізму!

Осінь все більше вступала в свої права. Небо все частіше заволікається хмарами, околиці тонули в туманному сутінках; потоки дощу шумно лилися на землю, віддаючись одноманітним і сумним гулом в підземеллях.

Мені коштувало багато праці уриває з дому в таку погоду; втім, я тільки намагався піти непоміченим; коли ж повертався додому весь мокрий, то сам розвішував плаття проти каміна і смиренно лягав у постіль, філософськи відмовчуючись під цілим градом докорів, які лилися з уст няньок і служниць.

Кожен раз, прийшовши до своїх друзів, я помічав, що Маруся все більше хиріє. Тепер вона зовсім вже не виходила на повітря, і сірий камінь — темне, мовчазне чудовисько підземелля — продовжував без перерв свою жахливу роботу, висмоктуючи життя з маленького тільця. Дівчинка тепер більшу частину часу проводила в ліжку, і ми з Валека виснажували всіх зусиль, щоб розважити її і позбавити, щоб викликати тихі переливи її слабкого сміху.

Тепер, коли я остаточно зжився з "поганим товариством", сумна посмішка Марусі стала мені майже так само дорога, як посмішка сестри; але тут ніхто не ставив мені вічно на вигляд мою зіпсованість, тут не було буркотливою няньки, тут я був потрібен, — я відчував, що кожен раз моя поява викликає рум'янець пожвавлення на щоках дівчинки. Валек обіймав мене, як брата, і навіть Тибурцій часом дивився на нас трьох якимись дивними очима, в яких щось мерехтіло, точно сльоза.

На час небо знову прояснилося; з нього втекли останні хмари, і над просихає землею, в останній раз перед настанням зими, засяяли сонячні дні. Ми кожен день виносили Марусю нагору, і тут вона ніби оживала; дівчинка дивилася навколо широко розкритими очима, на щоках її спалахував рум'янець; здавалося, що вітер, обдавати її своїми свіжими помахами, повертав їй частки життя, викрадені сірими каменями підземелля. Але це тривало так недовго ...

Тим часом над моєю головою теж стали збиратися хмари.

Одного разу, коли я, як звичайно, вранці проходив по алеях саду, я побачив в одній з них батька, а поруч старого Януша із замку. Старий улесливо кланявся і щось говорив, а батько стояв з похмурим виглядом, і на лобі його різко позначалася складка нетерплячого гніву. Нарешті він простягнув руку, як би усуваючи Януша з своєї дороги, і сказав:

— Ідіть! Ви просто старий пліткар!

Старий якось закліпав і, тримаючи шапку в руках, знову забіг наперед і загородив батькові дорогу. Очі батька блиснули гнівом. Януш говорив тихо, і слів його мені не було чутно, зате уривчасті фрази батька долинали ясно, падаючи точно удари батога.

— Не вірю жодному слову ... Що вам треба від цих людей? Де докази? .. Словесних доносів я не слухаю, а письмовий ви зобов'язані довести ... Мовчати! це вже моя справа ... Не бажаю і слухати.

Нарешті він так рішуче відсторонив Януша, що той не посмів більше набридати йому; батько повернув в бічну алею, а я побіг до хвіртки.

Я сильно недолюблював старого пугача з замку, і тепер серце моє здригнулося передчуттям. Я зрозумів, що підслухана мною розмову ставився до моїх друзів і, можливо, також до мене.

Тибурцій, якому я розповів про цей випадок, скорчив жахливу гримасу:

— У-уф, малий, яка це неприємна новина! .. О, проклята стара гієна.

— Батько його прогнав, — зауважив я у вигляді розради.

— Твій батько, малий, найкращий з усіх суддів, починаючи від царя Соломона ... Однак чи знаєш ти, що таке curriculum vitae? [15] Не знаєш, звичайно. Ну, а формулярний список знаєш? Ну, ось бачиш: curriculum vitae — це є формулярний список людини, що не служив в повітовому суді ... І якщо тільки старий сич дещо пронюхав і зможе доставити твоєму батькові мій список, то ... ах, клянусь богородицею, не бажав би я потрапити до судді в лапи! ..

— Хіба він ... злий? — запитав я, згадавши відгук Валека.

— Ні, ні, малий! Бережи тебе бог подумати це про батька. У твого батька є серце, він знає багато ... Бути може, він уже знає все, що може сказати йому Януш, але він мовчить; він не вважає за потрібне труїти старого беззубого звіра в його останньої барлозі ... Але, малий, як би тобі пояснити це? Твій батько служить пану, якого ім'я — закон. У нього є очі і серце тільки до тих пір, поки закон спить собі на полицях; коли ж цей пан зійде звідти і скаже твоєму батькові: "А ну-ка, суддя, чи не взятися нам за Тибурція Драбів або як там його звуть?" — з цього моменту суддя негайно замикає своє серце на ключ, і тоді у судді такі тверді лапи, що швидше за мир повернеться в іншу сторону, ніж пан Тибурцій викрутиться з його рук ... Розумієш ти, малий? .. і за це я і все ще більше поважаємо твого батька, тому що він вірний слуга свого пана, а такі люди рідкісні . Будь у закону все такі слуги, він міг би спати собі спокійно на своїх полицях і ніколи не прокидатися ... Вся біда моя в тому, що у мене з законом вийшла колись, давно вже, деяка суспіція ... тобто, розумієш, несподівана сварка ... ах, малий, дуже це була велика сварка!

З цими словами Тибурцій встав, взяв на руки Марусю і, відійшовши з нею в дальній кут, став цілувати її, тулячись своєю потворною головою до її маленькі груди. А я залишився на місці і довго стояв в одному положенні під враженням дивних речей дивного людини. Незважаючи на всі свої небезпечні і незрозумілі звороти, я відмінно схопив суть того, що говорив про батька Тибурцій, і фігура батька в моєму уявленні ще

зросла, облеклась ореолом грізної, але симпатичною сили і навіть якогось величі. Але разом з тим посилювався і інше, гірке почуття ...

"Ось він який, — думалося мені, — але все ж він мене не любить".

IX. лялька

Ясні дні минули, і Марусі знову стало гірше. На всі наші хитрощі, з метою зайняти її, вона дивилася байдуже своїми великими потемнілими і нерухомими очима, і ми давно вже не чули її сміху. Я став носити в підземеллі свої іграшки, але і вони розважали дівчинку тільки на короткий час. Тоді я зважився звернутися до своєї сестри Соні.

У Соні була велика лялька, з яскраво розфарбованим обличчям і розкішними лляними волоссям, подарунок покійної матері. На цю ляльку я покладав великі надії і тому, відкликавши сестру в бічну алею саду, попросив дати мені її на час. Я так переконливо просив її про це, так жваво описав їй бідну хвору дівчинку, у якої ніколи не було своїх іграшок, що Соня, яка спочатку тільки притискала ляльку до себе, віддала мені її і обіцяла протягом двох-трьох днів грати іншими іграшками, нічого не згадуючи про ляльку.

Дія цієї ошатною фаянсової панянки на нашу хвору перевершило всі мої очікування. Маруся, яка в'яла, як квітка восени, здавалося, раптом знову ожила. Вона так міцно мене обіймала, так дзвінко сміялася, розмовляючи зі своєю новою знайомою ... Маленька лялька зробила майже диво: Маруся, давно вже не сходила з ліжка, стала ходити, водячи за собою свою біляву доньку, і часом навіть бігала, як і раніше човгаючи по підлозі слабкими ногами.

Зате мені ця лялька доставила дуже багато тривожних хвилин. Перш за все, коли я ніс її за пазухою, прямуючи з нею на гору, в дорозі мені попався старий Януш, який довго проводжав мене очима і хитав головою. Потім дня через два старенька няня помітила пропажу і стала

сунутися по кутах, всюди розшукуючи ляльку. Соня намагалася вгамувати її, але своїми наївними запевненнями, що їй лялька не потрібна, що лялька пішла гуляти і скоро повернеться, тільки викликала подив служниць і порушувала підозра, що тут не проста пропажа. Батько нічого ще не знав, але до нього знову приходив Януш і був вигнаний на цей раз з ще більшим гнівом; проте в той же день батько зупинив мене на шляху до садової хвіртки і велів залишитися вдома. На наступний день повторилося те ж, і тільки через чотири дні я встав рано вранці і махнув через паркан, поки батько ще спав.

На горі справи знову були погані. Маруся знову злягла, і їй стало ще гірше; особа її горіло дивним рум'янцем, біляве волосся розкидав по подушці; вона нікого не впізнавала. Поруч з нею лежала злощасна лялька, з рожевими щоками і дурними блискучими очима.

Я повідомив Валеку свої побоювання, і ми вирішили, що ляльку необхідно забрати назад, тим більше що Маруся цього і не помітить. Але ми помилилися! Як тільки я вийняв ляльку з рук лежить в забутті дівчинки, вона відкрила очі, подивилася перед собою невиразним поглядом, ніби не бачачи мене, і не усвідомлюючи, що з нею відбувається, і раптом заплакала тихо-тихо, але разом з тим так жалібно, і в схудлому особі, під покровом марення, промайнуло вираз такого глибокого горя, що я негайно ж з переляком поклав ляльку на колишнє місце. Дівчинка посміхнулася, притиснула ляльку до себе і заспокоїлася. Я зрозумів, що хотів позбавити мого маленького друга першої і останньої радості її недовгого життя.

Валек боязко подивився на мене.

— Як же тепер буде? — запитав він сумно.

Тибурцій, сидячи на лавці з сумно понуренною головою, також дивився на мене питальним поглядом. Тому я постарався додати собі вид по можливості безтурботний і сказав:

— Нічого! Нянька, напевно, вже забула.

Але стара не забула. Коли я на цей раз повернувся додому, біля хвіртки мені знову попався Януш; Соню я застав з заплаканими очима, а нянька кинула на мене сердитий, що пригнічує погляд і щось бурчала беззубим, шамкає ротом.

Батько запитав у мене, куди я ходив, і, вислухавши уважно звичайна відповідь, обмежився тим, що повторив мені наказ ні в якому разі не виходити з дому без його дозволу. Наказ був категоричний і дуже рішучий; послухатися його я не посмів, але не наважувався також і звернутися до батька за дозволом.

Минуло чотири виснажливих дня. Я сумно ходив по саду і з тугою дивився у напрямку до гори, чекаючи, крім того, грози, яка збиралася над моєю головою. Що буде, я не знав, але на серці у мене було важко. Мене в житті ніхто ще не карав; батько не тільки не чіпав мене пальцем, але я від нього не чув ніколи жодного різкого слова. Тепер мене млоїло важке передчуття.

Нарешті мене покликали до батька, в його кабінет. Я увійшов і боязко зупинився біля верхнього одвірка. У вікно заглядало сумне осіннє сонце. Батько деякий час сидів у своєму кріслі перед портретом матері і не повертався до мене. Я чув тривожний стукіт власного серця.

Нарешті він повернувся. Я підняв на нього очі і одразу ж їх опустив в землю.Особа батька здалося мені страшним. Минуло близько півхвилини, і протягом цього часу я відчував на собі важкий, нерухомий, що пригнічує погляд.

— Ти взяв у сестри ляльку?

Ці слова впали раптом на мене так чітко і різко, що я здригнувся.

— Так, — відповів я тихо.

— А знаєш ти, що це подарунок матері, яким ти повинен би дорожити, як святинею? .. Ти вкрав її?

— Ні, — сказав я, підіймаючи голову.

— Як ні? — скрикнув раптом батько, відштовхуючи крісло. — Ти вкрав її і зніс! .. Кому ти зніс її? .. Говори!

Він швидко підійшов до мене і поклав мені на плече важку руку. Я з зусиллям підняв голову і глянув угору. Особа батька було блідо. Складка болю, яка зі смерті матері залягла у нього між бровами, що не розгладилася і тепер, але очі горіли гнівом. Я весь зіщулився. З цих очей, очей батька, глянуло на мене, як мені здалося, безумство чи ... ненависть.

— Ну, що ж ти? .. Говори! — і рука, що тримала моє плече, стиснула його сильніше.

— Н-не скажу, — відповів я тихо.

— Ні, скажеш! — відчеканив батько, і в голосі його зазвучала погроза.

— Не скажу, — прошепотів я ще тихіше.

— Скажеш, скажеш! ..

Він повторив це слово здавленим голосом, точно воно вирвалося у нього з болем і зусиллям. Я відчував, як тремтіла його рука, і, здавалося, чув навіть клекотіло в грудях його сказ. І я все нижче опускав голову, і

сльози одна за одною капали з моїх очей на підлогу, але я все повторював ледве чутно:

— Ні, не скажу ... ніколи, ніколи не скажу вам ... Ні за що!

В цю хвилину в мені позначився син мого батька. Він не домігся б від мене іншої відповіді найстрашнішими муками. У моїх грудях, назустріч його загрозам, підіймалося ледь зізнаються ображене почуття покинутої дитини і якась гаряча любов до тих, хто мене пригрів там, в старій каплиці.

Батько важко перевів дух. Я зіщулився ще більше, гіркі сльози палили мої щоки. Я чекав.

Зобразити почуття, яке я відчував в той час, дуже важко. Я знав, що він страшно запальний, що в цю хвилину в його грудях кипить сказ, що, може бути, через секунду моє тіло заб'ється безпомічно в його сильних і несамовитих руках. Що він зі мною зробить? — кине ... зламає; але мені тепер здається, що я боявся не цього ... Навіть в цю страшну хвилину я любив цю людину, але разом з тим інстинктивно відчував, що ось зараз він шаленим насильством розіб'є мою любов вщент, що потім, поки я буду жити, в його руках і після, назавжди, назавжди в моєму серці спалахне та ж полум'яна ненависть, яка промайнула для мене в його похмурих очах.

Тепер я зовсім перестав боятися; в моїх грудях залоскотало щось на зразок завзятого, зухвалого виклику ... Здається, я чекав і бажав, щоб катастрофа, нарешті, вибухнула. Якщо так ... нехай ... тим краще, так, тим краще ... тим краще ...

Батько знову важко зітхнув. Я вже не дивився на нього, тільки чув цей подих, — важкий, переривчастий, довгий ... Чи впорався він сам з опанував їм несамовитістю, або це почуття не отримало результату завдяки подальшому несподіваного обставині, я і досі не знаю. Знаю

тільки, що в цю критичну хвилину пролунав раптом за відкритим вікном різкий голос Тибурція:

— Еге-ге! .. мій бідний маленький друг ...

"Тибурцій прийшов!" Промайнуло у мене в голові, але цей прихід не справив на мене ніякого враження. Я весь перетворився на очікування, і, навіть відчуваючи, як здригнулася рука батька, що лежала на моєму плечі, я не уявляв собі, щоб поява Тибурція або хоч би яке не було іншого зовнішнє обставина могла стати між мною і батьком, могло відхилити те, що я вважав неминучим і чого чекав з припливом завзятого відповідного гніву.

Тим часом Тибурцій швидко відімкнув вхідні двері і, зупинившись на порозі, в одну секунду оглянув нас обох своїми гострими рисячими очима. Я до сих пір пам'ятаю найменшу рису цієї сцени. На мить в зелених очах, в широкому негарному обличчі вуличного оратора майнула холодна і зловтішна насмішка, але це було тільки на мить. Потім він похитав головою, і в його голосі зазвучала швидше смуток, ніж звичайна іронія.

— Еге-ге! .. Я бачу мого молодого друга в дуже скрутному становищі ...

Батько зустрів його похмурим і здивованим поглядом, але Тибурцій витримав цей погляд спокійно. Тепер він був серйозний, що не кривлявся, і очі його дивилися якось особливо сумно.

— Пан суддя! — заговорив він м'яко. — Ви людина справедлива ... відпустіть дитини. Малий був в "поганому товаристві", але, бачить бог, він не зробив поганого справи, і якщо його серце лежить до моїх обірваним бідолахам, то, клянусь богородицею, краще кажіть мене повісити, але я не допущу, щоб хлопчик постраждав через цього. Ось твоя лялька, малий! ..

Він розв'язав вузлик і вийняв звідти ляльку. Рука батька, що тримала моє плече, розтулилась. В особі виднілося здивування.

— Що це означає? — запитав він нарешті.

— Відпустіть хлопчика, — повторив Тибурцій, і його широка долоня любовно погладила мою опущену голову. — Ви нічого не доб'єтеся від нього погрозами, а тим часом я охоче розповім вам все, що ви бажаєте знати ... Вийдемо, пан суддя, в іншу кімнату.

Батько, весь час дивився на Тибурція здивованими очима, корився. Обидва вони вийшли, а я залишився на місці, пригнічений відчуттями, переповнені моє серце. В цю хвилину я ні в чому не віддавав собі звіту, і якщо тепер я пам'ятаю всі деталі цієї сцени, якщо я пам'ятаю навіть, як за вікном возилися горобці, а з річки доносився мірний плескіт весел, — то це просто механічна дія пам'яті. Нічого цього тоді для мене не існувало; був тільки маленький хлопчик, в серце якого струснули два різноманітні почуття: гнів і любов, — так сильно, що це серце замутити, як мутяться від поштовху в склянці дві відстоялися різнорідні рідини. Був такий хлопчик, і цей хлопчик був я, і мені самому себе було начебто шкода. Та ще були два голоси, невиразним, хоча і жвавим говіркою звучали за дверима ...

Я все ще стояв на тому ж місці, як двері кабінету відчинилися, і обидва співрозмовники увійшли. Я знову відчув на своїй голові чиюсь руку і здригнувся. То була рука батька, ніжно гладить моє волосся.

Тибурцій взяв мене на руки і посадив у присутності батька до себе на коліна.

— Приходь до нас, — сказав він, — батько тебе відпустить попрощатися з моєю дівчинкою. Вона ... вона померла.

Голос Тибурція здригнувся, він дивно закліпав очима, але одразу ж встав, поставив мене на підлогу, випростався і швидко пішов з кімнати.

Я запитально підняв очі на батька. Тепер переді мною стояв інший чоловік, але в цьому саме людині я знайшов щось рідне, чого марно шукав у ньому раніше. Він дивився на мене звичайним своїм задумливим поглядом, але тепер в цьому погляді виднівся відтінок подиву і начебто питання. Здавалося, буря, яка тільки що пронеслася над нами обома, розсіяла важкий туман, що навис над душею батька, застеляв його добрий і люблячий погляд ... І батько тільки тепер став дізнаватися в мені знайомі риси свого рідного сина.

Я довірливо взяв його руку і сказав:

— Я ж не вкрав ... Соня сама дала мені на час ...

— Д-да, — відповів він задумливо, — я знаю ... Я винен перед тобою, хлопчик, і ти спробуєш коли-небудь забути це, чи не так?

Я з жвавістю схопив його руку і став її цілувати. Я знав, що тепер ніколи вже він не буде дивитися на мене тими страшними очима, якими дивився за кілька хвилин перед тим, і довго стримувана любов ринула цілим потоком в моє серце.

Тепер я його вже не боявся.

— Ти відпустиш мене тепер на гору? — запитав я, згадавши раптом запрошення Тибурція.

— Д-да ... Іди, іди, хлопчик, попрощайся ... — ласкаво промовив він все ще з тим же відтінком здивування в голосі. — Так, втім, стривай ... будь ласка, хлопчик, постривай трохи.

Він пішов в свою спальню і, через хвилину вийшовши звідти, сунув мені в руку кілька папірців.

— Передай це ... Тибурцій ... Скажи, що я уклінно прошу його, розумієш? .. уклінно прошу — взяти ці гроші ... від тебе ... Ти зрозумів? .. Та ще скажи, — додав батько, як ніби вагаючись, — скажи, що якщо він знає одного тут ... Федоровича, то нехай скаже, що цього Федоровичу краще піти з нашого міста ... Тепер іди, хлопчик, йди швидше.

Я наздогнав Тибурція вже на горі і, захекавшись, нескладно виконав доручення батька.

— Уклінно просить ... батько ... — і я став пхати йому в руку дані батьком гроші.

Я не дивився йому в обличчя. Гроші він узяв і похмуро вислухав подальше доручення щодо Федоровича.

У підземеллі, в темному кутку, на лавочці лежала Маруся. Слово "смерть" не має ще повного значення для дитячого слуху, і гіркі сльози тільки тепер, побачивши цього неживого тіла, здавили мені горло. Моя маленька приятелька лежала серйозна і сумна, з сумно витягнутим обличчям. Закриті очі злегка запали і ще різкіше відтінити синявою. Ротик трохи розкрився, з виразом дитячої печалі. Маруся наче відповідала цією гримаскою на наші сльози.

"Професор" стояв у головах і байдуже хитав головою. Штик-юнкер стукав в кутку сокирою, готуючи, за допомогою декількох темних особистостей, труну з старих дощок, зірваних з даху каплиці. Лаврівський, тверезий і з виразом повного свідомості, прибирав Марусю зібраними їм самим осінніми квітами. Валек спав у кутку, здригаючись крізь сон всім тілом, і за часами нервово схлипував.

висновок

Незабаром після описаних подій члени "поганого товариства" розсіялися в різні боки. Залишилися тільки "професор", як і раніше, до самої смерті, тиняються вулицями міста, та Туркевич, якому батько давав за часами деяку письмову роботу. Я з свого боку пролив чимало крові в битвах з єврейськими хлопчиськами, терзати "професора" нагадуванням про ріжучих і колючих знаряддях.

Штик-юнкер і темні особи вирушили кудись шукати щастя. Тибурцій і Валек зовсім несподівано зникли, і ніхто не міг сказати, куди вони попрямували тепер, як ніхто не знав, звідки вони прийшли до нашого міста.

Стара каплиця сильно постраждала від часу. Спочатку у неї провалився дах, продавивши стелю підземелля. Потім навколо каплиці стали утворюватися обвали, і вона стала ще похмурішим; ще голосніше завивають в ній пугачі, а вогні на могилах темними осінніми ночами спалахують синім зловісним світлом. Тільки одна могила, обгороджена частоколом, щовесни зеленіла свіжим дерном, рясніла квітами.

Ми з Сонею, а іноді навіть з батьком, відвідували цю могилу; ми любили сидіти на ній в тіні смутно незрозумілими берези, на увазі тихо сяяв в тумані міста. Тут ми з сестрою разом читали, думали, ділилися своїми першими молодими думками, першими планами крилатої і чесної юності.

Коли ж прийшов час і нам залишити тихий рідне місто, тут же в останній день ми обидва, повні життя і надії, виголошували над маленькою могилою свої обітниці.

1885

Коментарі

Розповідь написаний майже повністю в роки перебування Короленка в якутської посиланням (1881-1884) Пізніше автор працював над ним в 1885 році в Петербурзі, в будинку попереднього ув'язнення, де йому довелося просидіти кілька днів. У тому ж 1885 році оповідання було надруковано в журналі "Російська думка", № 10.

В одній зі своїх коротких автобіографій Короленка, торкаючись оповідання "В поганому товаристві", говорить: "Багато риси взяті з натури, і, між іншим, саме місце дії описано абсолютно точно з міста, де мені довелося закінчувати курс". Тут мається на увазі місто Рівне (названий в оповіданні "Княже-Віно"), де Короленко навчався, починаючи з третього класу реальної гімназії. В образі судді автор відтворив деякі риси свого батька.

Примітки

1

О горе мені (євр.).

2

Нероби (пол.).

3

Офіціалістів — служитель, нижчий чиновник.

4

Чамарка — верхній чоловічий одяг типу каптана або казакина.

5

Бутари — нижчий поліцейський чин.

6

Батьки сенатори (лат.).

7

Закрута — пук стебел стоїть на кореню хліба, згорнутий вузлом. За старовинним народним повір'ям, закрутить робляться нібито злими силами і приносять нещастя зірвав їх.

8

Філін.

9

Лоток — лопаті млинового колеса.

10

Каплиця — католицька каплиця.

11

Я єсмь Тибурцій (лат.).

12

Друг (лат.).

13

Під умовою (лат.).

14

Пан наставник (лат.).

15

Короткий життєпис (лат.).